Национальная библиотека
Республики Тыва
им.А.С Пушкина

ШЫН
Ниитилел-политиктиг солун
Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн
№ 53 (16213) ◇ 2000 чылдың май 16, вторник ◇ Ат салган шагы 18.45
Садар өртээ 3 рубль

ХҮНДҮЛҮГ ЧАГЫДЫКЧЫЛАР!

Тыва Республиканың Федералдыг почта харылзаазының эргелели күрүне албан чери

2000 чылдың ийиги чартык чылында

чагыдылга кылып алырынче Силерни чалавышаан,

АПРЕЛЬ 1-ДЕН ЭГЕЛЕП

төп болгаш тус черниң үндүрүлгелеринге чагыдылга эгелээнин дыңнадып тур.

Чагыдылганы кайы-даа харылзаа белдирлеринге кылдыртып болур, оон **аңгыда чагыдылга килдизинге** (Дружба, 156 "а") база төп харылзаа белдиринге (Кочетов кудумчузу, 53)

эртенгиниң 8 шактан кежээкиниң 17 шакка чедир

1 айлап, 3 айлап азы чартык чылдыы кылдыр чорудуп турар.

Төп солуннарга 2000 чылдың **май 15-ке**, а тус чер солуннарынга **июнь 15-ке** чедир чагыдылга хуусаазы чедер.

Чагыдылга кылып алырынче далажыңар, Силерни манап тур бис.

Чазак кежигүнү-биле интервью

Анай-хаактар частып турда...

Улу чылдың – 2000 чылдың эге айлары тыва спортчуларга баштайгы түңнелдерин эккелген. Бирги квартал төнген. Орай час долу эргезинче кирген. Мээс черлерге хек-даваннар карандыктарны шыва алган. Анай-хаактар частып, чиирбейлерин сагланнадып чажыпкан. Частың шак бо магалыг чаагай чылыг хүннеринде хары ээзн хая-даштарда оът-сиген аразында шымырарып чазылгаш, бажын сагланнаткан хек-даваннарны, чылыг хүннер дүжериниң медээчизи частып үнген анай-хаактарның чиирбейлерин чаптап көрүп, сагааны дег, ТР-ниң Күрспорткомитеди спортчу түңнелдерин үндүрүп, үе-шагның бергезинге торулбайн, Россияның аңгы-аңгы регионнарынга төрээн Тывазының ат-алдарын камгалап, адаан-мөөрейни уламчылавышаан. Ам ТР-ниң Күш-культура болгаш туризм талазы-биле күрүне комитединиң даргазы С. Ы. Ооржак-биле интервьюну номчукчуларга бараалгаттывыс.

— 2000 чылдың бирги кварталында спортчу-массалыг хемчеглерни чорудар талазы-биле тодаргай ажылды чорутканы билдингир, болбайн аан – дээш, Сергей Ынаажыкович чылдың эгези соок үе-биле капсырлашканындан болган боор, спорттуң кышкы хевирлерин допчулай-дыр. — Маңаа баштай демдеглеп каар чүүлүм чүл дээрге, элээн улуг хемчээлдиг болгаш чонну массалы-биле хаара туткан "Шагаа-2000"-га тураскааткан мөөрейлерни республиканың бүгү девискээринге спорттуң 8 хевирлеринге эрттиргенивис болур. Шагаа маргылдаалары республиканың спортчу хөй-ниитизин долузу-биле хаара туткан. Борта 1200 ажыг кижи киришкен.

Дүжүдүн түңнеп каапканывыс бо кварталда календарь планда көрдүнгенни езугаар 15-тиң орнунга 17 күш-культуржу – кадыкшыл болгаш спорт-массалыг хемчеглер амыдыралга боттанган.

(Уланчызы 4-кү арында).

ТР-ниң Чазаанда

АКША-БИЛЕ КИРГЕН ОРУЛГА ИЙИ КАТАП ХӨЙ

Эрткен пятницада Чазак Бажыңының хуралдаар залынга оралакчы президент Алексей Мельниковтуң башкарылгазы-биле Чазак хуралы болуп эрткен. Аңаа ниитизи-биле 15 янзы айтырыгны чугаалашкан.

Чазак хуралынга чугаалашкан айтырыглардан 2000 чылда республика бюджединиң дугайында Тыва Республиканың Хоойлузун боттандырар талазы-биле хемчеглерниң болгаш ооң бирги кварталда күүселдезиниң дугайында база ТР-ниң Чазааның курлавыр фондузунуң үлелгезинге хамаарыштыр айтырыглар кол черни ээлээн.

Январь-март айларда республика бюджединиң орулгалыг кезээниң күүселдези 337,3 млн. рубль азы 136 хуу күүсеттинген. Акша-биле бот-орулганың киирилгези 13,2 млн. рубль азы ол эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, 2 катап улуг болган. Олча-ажык үндүрүү хуу кижилерден 17,4 хууга ажыр күүсеттинген, азы киирген акшазы 0,8 млн. рубль болган. Ооң-биле чергелештир немелде өртек үндүрүү бараан саарылгазының кудулааны-биле 0,6 млн. рубль чедир күүсеттинмээн. Бүдүрүлге черлериниң өнчү-хөреңгизинден өре төлеп шыдавааны-биле 0,8 млн. рубльдиң үндүрүү чедир кирбээн.

2000 чылдың бирги кварталында федералдыг бюджеттен 309,9 млн. рубль трансферт акшазы кирген. Ооң иштинде Кыдыкы Соңгу чүк болгаш ооң-биле деңнээн черлерже бараан сөөртүп киирери-биле күрүнеден саң-хөө деткимчези кылдыр 12 млн. рубль, девискээр хөгжүлдезиниң федералдыг программазын акшаландырарынга девискээр хөгжүлде фондузундан 14 млн. рубль кирген. Оон аңгыда шалың өрезин төлээринге 90 млн. рубльге бюджет чээлизин алган болгаш Соңгу чүкке деңнээни-биле чергелештир 10 млн. рубльдиң продукциязын эккээринге күрүнеден саң-хөө дузазы алдынган.

Республика бюджединиң чарыгдалы колдуунда тус черниң орулгазындан болгаш федералдыг бюджеттиң хемчээлинге хамаарыштыр чоруттунган. Ынчангаш чарыгдал талазы-биле республика бюджеди бирги кварталда 303,4 млн. рубльге күүсеттинген.

Республиканың албан черлеринге болгаш бүдүрүлгелеринге 97,4 млн. рубль чарыгдаттынган. Ооң иштинде шалыңга — 66,6 млн. рубль, хандырылгазы кошкак өг-бүлелерниң кывар-чаар, одаар чүүлүнге 2,4 млн. рубль, газка — 0,9 млн. рубль дээш, өске-даа чүүлдерге чарыгдалдарны кылган. Ынчап кээрге бюджет ажылдакчыларының январь-март айларда шалыңы долузу-биле төлеттинген болуп турар.

Бюджет организацияларының төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезинден 2,2 млн. рубль кирген. Тыва Республиканың Чазааның курлавыр фондузундан бирги кварталда 147 муң рубльди, ооң иштинде суг үер халавының хемчеглеринге дээш 100 муң рубль болгаш 16 муң рубльди чонга материалдыг дуза кылдыр үндүрген.

Чазак хуралынга база бир кол айтырыгларның бирээзи 2005 чылга чедир республика девискээринге балык ажыл-агыйын сайзырадыры-биле тускай сорулгалыг программаның дугайында болган. Хурал кежигүннери ук айтырыгны чүүлдүг деп хүлээп албышаан, ындыг программаны тургузары бо хүнде биске эргежок чугула дээрзин демдеглээн. Ынчангаш ол айтырыгны чүгле Көдээ ажыл-агый яамызынга эвес, а бүгү-ле сонуургалдыг кижилерден аңгыда, харын-даа Чазак деңнелинге чедир шиитпирлээри негеттинип келген. Чүге дизе сөөлгү үеде бистиң республикада балыктыг черлер, ооң чижек-хемчээли, чемгерилге баазазы дээш өске-даа чүүлдерге хамаарышкан ажылдар хөй чылдарның дургузунда хынаттынмайн, шинчилеттинмейн турары билдингир. Ооң түңнелинде балыктыг черлеривис болур-чогууру-биле хыналдада алдынмайн, чөптүг эвес кайы хамаанчок ажыглаттынып турар. Балык тудары база ооң болбаазырадылгазында хажыдыышкыннар хөй. Ындыг төлээде бо тургустунуп келген чугула айтырыгны деткип, саң-хөө талазы-биле дуза чедирери хүлээп алдынган. Күрүнеден дуза чокта кончуг берге. Ынчангаш кандыг арга-биле база канчаар дузалап болуруның дугайында айтырыгны база катап дагын чугаалажырын чүүлдүг деп көрген.

Чазак хуралынга чаңчыл болган көшкүн амыдыралдыг ажыл-агыйларның черлериниң дугайында Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелин Тыва Республиканың Дээди Хуралынга чугаалажып көөрү-биле киирериниң дугайында айтырыгның доктаалын база хүлээп алган. Ук хоойлу төлевилели көшкүн амыдыралдыг ажыл-агыйларга национал болгаш культурлуг амыдыралын камгалап арттырары-биле таарымчалыг байдалды тургузарының дугайында Тыва Республиканың Конституция дүрүмнерин боттандырып кылыры болур. Алызы барып, кажан хоойлунуң дүрүмнери амыдыралга боттанып эгелей бээрге, езулуг көшкүн амыдыралдыг ажыл-агыйларның чурттап турган чер-девискээри, одар-белчиири оларның чаңчыл езугаар боттарынга хевээр артар ужурлуг. Ынчангаш хоойлунуң кол сорулгазы — көшкүн амыдыралдыг чер ажыглакчыларының хууда амыдыралын уламчылаары-биле, чаңчыккан черлерин ажыглап өөренгени-биле ону камгалап арттырар болгаш оларга бүгү талалыг магадылалды боттандырып тургузары болур.

Тыва Республикага 1999—2004 чылдарда туберкулез деп өкпениң халдавырлыг аарыын болдурбазының талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында чугула айтырыгның программазы база-ла хурал киржикчилериниң кол кичээнгейинге турган. Ниитизи-биле Чазак хуралының хүн айтырыында кииртинген айтырыг бүрүзүнге доктаап, ооң күүселдезиниң дугайында доктаалды Чазак кежигүннери бир демниг хүлээп алган.

Чимисмаа МОНГУШ.

Профэвилелдери болгаш Парламент

ДУГУРЖУЛГАГА АТ САЛДЫНГАН

Тываның Парламентизи биле Профэвилелдер чөвүлелиниң аразында кады ажылдажылга дугайында дугуржулгага Дээди Хуралга ат салган. Ону чарарының эгелекчизи ТР-ниң Профэвилелдер чөвүлели болган. Республиканың Профэвилелдер чөвүлели үш талалыг дугуржулганы ажыл берикчилериниң, Чазактың база профэвилелдериниң аразында чылдың-на чарып турарын ооң удуртукчузу Шаңгыр Куулар дыңнаткан. Мындыг чөпшээрежилгени бо чылын хоойлу үндүрүкчүлери-биле бир-ле дугаарында чарып, аңаа ат салганы ол.

Ажылдап турар кижиниң социал байдалын экижидери — боттарының ниити сорулгалары болурун ийи тала демдеглээн. Бодунуң чаа партнерларының нүүрү-биле хоойлу камгалалында турар улустуң кады демниг дузазын көөрүн Парламент күзеп турарын Дээди Хуралдың Даргазы Шолбан Кара-оол бодунуң чугаазынга демдеглээн. А профэвилелдери ажылчын кижиниң эргелерин камгалап турар эки дээштиг хоойлуларны аажок хереглеп, манап турарын Шаңгыр Куулар айыткан.

Профэвилелдер чөвүлелиниң даргазының оралакчызы Галина Тутынина чөпшээрежилгеге ат салганының соонда, баштайгы дилегни парламентарийлерге киирген. Ооң бодап турары-биле алырга, ажылчыннарның сөөлгү магадылалдарын чок кылып, профэвилелдериниң ролюн эң кудуку деңнелинге чедирер апаар күш-ажылдың чаа кодекизин ажылдап кылыры Күрүне Думазында болгаш Федерация Чөвүлелинде уламчылап турар. Үндүрүгнүң чаа кодекизинге база пенсия талазы-биле камгаладылга системазында ажылдап кылып турар өскерилгелер болгаш немелделерге, а ол ышкаш "Соңгу чүктүг" дээр хоойлуга база-ла айтырыглар бар. Бо болгаш хөй-хөй өске-даа айтырыгларны шиитпирлээринге тыва парламентарийлерниң деткимчези болгаш дузазы профэвилелдеринге херек болуп турар.

Дина ОЮН.

Үрезин айтырыы

ЭТ-ХӨРЕҢГИЛИГДЕ— ЭГИН БЕДИК

Час келири, чер эриири билек көдээ ажыл-ишчилер тараа, ногаа культураларын өстүрүп алырынче күжениишкиннерин угландырар. Мурнуку чылдарда болза акшаландырыышкын дээш тараачын кижи сагыш салбайн келген. Ниитиниң херээнге колдуунда чүтле киржири негеттинер. Бөгүнде байдал үндезини-биле өскерилген. Чээли алыры безин долаа салбаска, болдунмас. Ийи муң чылдың баштайгы тараа чаштырылгазының өртек чарыгдалдарының дугайында тайылбырны Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыдының экономика болгаш саң-хөө талазы-биле бирги оралакчызы Виктория Талтаева мындыг тайылбырны "Шынның" номчукчуларынга берген.

— Чоокку үеге чедир үрезинниң дедир эгидилгелиг чээлизин кожууннар, ооң саң-хөө килдистери чорудуп келген. Ынчалза-даа чээли магадылаттынмайн баары билдинген. Ол чоруктуң үржүү-биле өре-шире хөлчок өскен. Бо чылдың часкы тарылгазынга тараа үрезиннери-биле хандырылга улам бергедээн. Ынчангаш тараа ажаап өстүрүксээр кижи бүрүзүн үрезин-биле хандырары болдунмастаан.

Чээлиге долаа салып болур көдээ барааннар бүдүрүп турар 120 колхоз, совхоз, кооператив, арат ажыл-агый болгаш хууда кижилер-биле керээни чарып алдывыс. Тараа бүдүрер керээ тускай дугаарлыг. Керээниң киржикчи бүрүзү эрге-хоойлуга дүүшкек эрге-байдалдыг. Колдуунда үш кижи. Бирээде, Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыды Степан Достай. Ийиде, "Тывахлебпродукт" ААН-ның чиңгине директору Николай Алдачи, үште, тараа бүдүрүп үндүрер ээ кижиниң боду. Үш тала ук керээге деӊ эрге-байдалдыг кирер.

Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы үрезинни тыпкаш, хереглекчиге чээшкинге бээр. Бирги таланың ажылы чиик эвес. Россияның тус черниң байдалдарынга таарыжып болур тараа үрезинниң садып алышкынын, сөөртүлгезин организастаар. Кол-ла чүүл болза үрезинниң өртээн баш удур дугуржуру, ооң шынарын хынаары. Ылаңгыя Красноярскиниң тараа фондузунуң курлавыры эки шыгжагларда чыдып турар. Фонд ээлери үрезинни каш-даа чыл дургузунда үрелиишкин чокка шыгжаптар харык-шинектиг. Шаг бергезинде ук девискээрниң чону тараа-биле хандырылгага үзүктелиишкинге белен таварышпас.

"Тывахлебпродукт" ажык акционер ниитилелдиң шыгжагларының кандыг янзылыы бо чылын тодараттынар. Ооң баазазы колдуунда Кызыл хоорайда.

Бараан бүдүрүкчүлериниң байдалы элээн нарын. Чүге дээрге ооң шөлү суггаттыг, бүгү тала-биле эки белеткелдиг болур ужурлуг. Боду хууда үрезинниг, тараа ажаап өстүрериниң негелделеринге бүрүнү-биле дүгжүп тарылга шөлдүг көдээ ажыл-агый машина-техниказы-биле хандыртынган ээ эң кедилиг апарган. Ол деңнелге чедип, бут кырынга туруп болгу деглерге тараа үрезинниң чээлизин яамы берип турар. Ол дээрге бараан бүдүрүкчүзүнүң "шыдал-бызазын" бирги ээлчегде чугулага барымдаалаар. Эт-хөреңгилиг ээниң экти бедик, ынаныжы ылавылалдыг. Өре-шире орнун дуглап шыдавас кижи-биле керээ чарар туржук, чугаа-даа кылыры ажылга саатты г.

Быжырымчылалдыг, шынче углуг тайылбырны дыңнап, Виктория Доржуевнага үш таланың аразында керээниң кол магадылалы болгу дег долааның дугайында айтырыгны база салдым.

— 120 бараан бүдүрүкчүзү-биле керээ чардывыс. Олар долаалыг. Чижээ, Тес-Хем чурттуг В.И. Ендан. Ол бистен 12 тонна тарааны алгаш, он ийи хүннүң дургузунда сөөртүп алырын хүлээнген. Тараажы бо чылдың июнь бирге чедир суггаттыг шөлүнге тараазын чаштырар. 2000 чылдың ноябрь бирде 78 муң рубль өртектиг тараа үрезинин республиканың тараа шыгжаар кол баазазы "Тывахлебпродуктуга" дужаар. Бир эвес ол сөзүнге ээ болуп шыдавайн баар болза, баланс өртээ 66 муң рубль болуп турар "ГАЗ-53" автомашиназы-биле санажыр. Оон-даа артып калыр чээли өртээ дээш В. И. Ендан яамының, акционер ниитилелдиң мурнунга өрелиг болуп артар — деп, ол демдегледи.

— Тываның агаар-бойдузу тараа дүжүдүн өстүреринге магадылалдыг эвес. Улуг кааң дүшсе, шергиге, өске-даа моондактарга таварышса канчаарыл, Виктория Доржуевна? — дидим.

— Керээде көрдүнгениниң езугаар алырга, тарылга шөлү агаар-бойдустуң берге уржуктарындан магадылалдыг деп, бараан бүдүрүкчүзү холунуң үжүүн салган. Шөл аграр технологтуг негелделерге дүүшкен болганда, кааңга-даа алыспас, шергилерге-даа үзе хээтпес. Хээкчи шергилер колдуунда өл-шык чок девискээрге тергиндээр болгай. Хүлээнгени күштүг. Ынчангаш тараажы каража-чидирирге белен таварышпас ужурлуг. Оон ыңай арат ажыл-агыйларның тараа тараан шөлүнүң хемчээли база эвээш. Араттар суггаттыг шөлүнүң дүжүдү дээш карак кызыптар—деп, В.Д. Талтаева харылады.

Арапчор ОКСУР.

РЕДАКТОРУ ХЕВЭЭР АРТКАН

Чоокта чаа күрүне филармониязының концерт залынга Тываның күрүне университединиң "Университетский вестник" солунунуң үнүп эгелээнинге тураскааткан байырлал болган.

Аңаа ТКУ-ның башкылары, студентилери, журналистер болгаш өскелер-даа киришкен.

Ук байырлалга аныяктар өөредилге-биле чергелештир, студент болгаш башкының аразында билчилге, быжыг харылзаа улуг ужур-дузалыг дээрзин чылганнар катап-катап чугаалажып турганнар. Чаа-ла ийи харлаан солунунга өөредилге талазы-биле чедер-четпестерни олар ажы-биле солун арнынга сойгалап бижип турганын чугаалааннар.

Тус солунуң үндүреринге ынчангы ректор (ам бистиң аравыста чок О. Б. Бузур-оолдуң) үлүг-хуузу улуг дээрзин студентилер катап-катап чугаалап турдулар. Ынчалза-даа бо солунга ректор Н. Г. Дубровскийниң деткимчези улуг дээрзин башкылар-даа, студентилер-даа демдеглээннер.

Тус солунуң редактору филология факультединиң студентизи дөрткү курузунуң студентизи Долаана Салчакты чылганнар база катап бадылап алган.

Урана БАЗЫР-ООЛ.

Сөөлгү шакта

● Эргелеп-башкарылганы экижидер сорулга-биле Россия Федерациязының девискээринде ниитизи-биле **федералдыг 7 округту** тургускан. Бир округка-ла элээн каш область, край, республика кирип турар. Чижээ, федералдыг Сибирь округунда Красноярск край, Алтай, Тыва, Хакас республикалар, Кемеро, Новосибирск областар болгаш өскелер-даа кирген. Хамааржыр **төп чери Новосибирск хоорай** болур. Эң улуг округ Ыраккы Чөөн чүкте. Ында Хабаровск, Приморье крайлар, Магадан, Сахалин областар, Курил ортулуктары, Чукотка автономнуг округ кирген. Хамааржыр **төп чери—Хабаровск хоорай.** Федералдыг округ бүрүзүнге РФ-тиң Президентизиниң бүрүн эргелиг төлээзи ажылдаарын Президент В. Путинниң Чарлыында айыткан.

● Россия Федерациязының Президентизи В. Путин РФ-тиң Чазак Даргазын томуйлаар талазы-биле бодунуң саналын Федералдыг Хуралдың Күрүне Думазынга киирген. Чазак Даргазынга Михаил Касьяновту томуйлаарынга чөпшээрежирин Президент саналдаан. Күрүне Думазының Даргазы Г.Селезневтуң дыңнатканын езугаар алырга, депутаттарның хөй нуруузу чөпшээрежилге бээринге белен боор турар. Айтырыгны бөгүн, даарта үзе шитпирлээр, ооң соонда Чазактың составын тургузуп эгелээр.

● Чечен Республикада аар херек үүлгетпээн кижилерге хамаарыштыр Күрүне Думазының чарлаан келдерелиниң хуусаазы дүүн доозулган. Ооң-биле кады Чечняда эрге-чагырганың чаа органнарын тургузар ажылдар уламчылап турар. Республиканың хосталган районнарында эрге-хоойлу камгалаар органнар, өске-даа структуралар ажылдап эгелээн, школаларны, эмнелгелерни ажыдып, үрелген тудугларны катап тургузары шапкынчып эгелээн.

(Агентилелдер медээлеринден).

Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа Тожу кожууннуң Хамсара суму чагырга даргазы

Андрей Акович САНДЫКТЫҢ

хенертен мөчээнинге холбаштыр ооң чоок кижилеринге, дөргүл-төрелдеринге ханы кажыдалды илередип тур.

ПРЕЗИДЕНТ-БИЛЕ 1 ШАК

Айтырыг: Кызыл-Мажалыкка уруглар пособиезиниң чаңгыс уругга онааштыр адакки хемчээлин 110 рубль дээш ону эң-не берге байдалдыг өг-бүлелерге берип турган. Ажылдап турар улуска бербейн турар. А Кызылда бир уругга пособие акшазы 1000 рубль деп чугаа бар. Ол талазы-биле хоойлу езугаар кайызы шын ирги?

ООРЖАК,
Кызыл-Мажалык.

Айтырыг: Тээлиде 2000 чылдың январь айның уруглар пособиезин чүгле билдириишкин езугаар берип турар. Өске кожууннарда уруглар акшазын канчаар берип турарыл?

Майя КУУЛАР,
Тээли суур.

Харыы: Ай санында уруглар пособиезиниң хемчээли кайда-даа шалының адакки хемчээлинге дүгжүп турар, Кызыл-Мажалыкта, Тээлиде уруглар пособиезин дилег езугаар эң-не берге амыдыралдыг кижилерге берип турары шын. Ол шиитпирни кожуун болгаш суму чагыргаларының тускай хыналда комиссиялары үндүрген. Нийти республикада саң-хөө айтырыының бергези-биле чергелештир пособие ап турар кижилерниң киирген билдириишкиннерин барымдаалап, дугуржулга езугаар удур-дедир санажылга-биле төлевирни чорудары көрдүнген.

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде эргелелиниң пособие килдизиниң учедунда 117.998 уругга 69.713 кижиниң даңзызы бар. Уругларның ай санында алыр ужурлуг пособие акшазы биеэги хевээр озалдап төлеттинип турар. 1997 чылдың май айдан тура 2000 чылдың январьга чедир нийти өре 280 млн. 835 муң рубль болуп турар.

1999 чылда уруглар пособиезинге 14 млн. 212 муң рубльди берген. Ол акша 93.138 уругга адрес езугаар төлеттинген, азы республикада уруглар санының 79 хуузу болуп турар. Уруглар пособиези өг-бүлениң киирип ап турар орулгазы бир кижиге хамаарыштыр алырга, 554 рубль 30 көпеектен эртпес болза, ындыг өг-бүлелерге төлеттинип турган.

Тыва Республиканың Чазааның шиитпири езугаар уруглар пособиезиниң өрезин дуглаары-биле 450 тонна далганны база үндүрген. Кожууннарның болгаш сумуларның чагырга черлерин таварыштыр 12191 хандырылгазы кошкак өг-бүлелерниң 27321 уругларынга адрестиг далган дузазын чедирген. Киирген дилег билдириишкиннерин езугаар эң-не берге байдалдыг өг-бүлелерге 2 млн. 93 муң рубльди уруглар пособиезинге берген.

Уруглар пособиелерин төлээриниң талазы-биле өске-даа аргаларны ажыглап, аъш-чем, хөмүр чедиралгези дээш ниитизи-биле 3 млн. 287 муң рубльди 8443 уругнуң 4623 аваларынга бээриниң аргаларын кылган. Ооң иштинде бажың хөлезиниң төлевиринге 1 млн. 951 муң рубльди 1177 кижиге, электри чырыы дээш 98 муң рубльди 109 кижиге, оттулар хөмүр дээш 200 муң рульди 385 кижиге база янзы-бүрү тус чер үндүрүүнге 1 млн. 114 муң рубльди 1691 кижиге берген. Суд таварыштыр дилег киирген нелерге 29 млн. рубльди үндүрген.

Тыва Республиканың бюджет классификациязының дугайында
ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Дээди Хурал 1999 чылдың ноябрь 25-те хүлээп алган

1 чүүл. Тыва Республиканың бюджет классификациязы (моон ыңай — бюджет классификациязы дээр) болза, классификация объектилеринге бөлүктээн кодтарны тыпсып тургаш, бүгү-ле деңнелдиң бюджеттериниң орулгаларын болгаш чарыгдалдарын бөлүктээни болур. Бюджет классификациязы бүгү-ле деңнелдиң бюджеттериниң көргүзүглерин деңнеп көөрүн хандырып турар.

Бюджет классификациязы:

Тыва Республиканың бюджеттериниң орулгаларының классификациязын;

Тыва Республиканың бюджединиң чарыгдалдарының функционалдыг классификациязын;

Тыва Республиканың бюджединиң чарыгдалдарының экономиктиг классификациязын;

Тыва Республиканың бюджеттериниң карылгаларының иштики акшаландырышкынының кирер дөстериниң классификациязын;

Тыва Республиканың күрүнениң иштики өрелериниң хевирлериниң классификациязы;

республика бюджединиң чарыгдалдарының ведомство аайы-биле классификациязын (республика бюджединден акша-хөреңгини дорт ап турарларның сан-даңзызын, республика бюджединиң чарыгдалдарының тускай сорулгалыг чүүлдериниң классификациязын, республика бюджединиң чарыгдалдарының хевирлериниң классификациязын) киириштир көргүзүп турар.

Тыва Республиканың бюджеттериниң орулгаларының классификациязының кезээнге бюджеттиң классификациязы, Тыва Республиканың бюджеттериниң чарыгдалдарының функционалдыг классификациязы, Тыва Республиканың бюджеттериниң чарыгдалдарының экономиктиг классификациязы, Тыва Республиканың бюджеттериниң карылгаларының иштики акшаландырышкынының кирер дөстериниң классификациязы, Тыва Республиканың күрүнениң иштики өрелериниң хевирлериниң классификациязы чаңгыс аай болуп турар болгаш бүгү деңнелдериниң бюджеттерин тургузуп, бадылап база күүседип турда база бүгү-ле деңнелдиң каттыштырган бюджеттерин тургузуп турда ажыглаар.

Тус черниң бот-башкарылга органнары хамаарышкан бюджеттерниң бюджет классификацияларын бадылап турда, Россия Федерациязының база Тыва Республиканың бюджет классификациязын тургузарының болгаш чаңгыс аай чоруун үревейн, бюджет классификациязының объектилерин улам-на тодарадып алыр эргелиг.

Тус чер бюджеттериниң аайы-биле классификациязын тус черниң бот-башкарылганың чогуур органнарының шиитпири-биле бадылаар.

Республика бюджединиң чарыгдалдарының ведомство аайы-биле классификациязын, республика бюджединиң карылгаларының иштики акшаландырышкынының кирер дөстериниң классификациязын Тыва Республиканың республика бюджедин тургузуп, бадылап база күүседип турда ажыглаар.

Тыва Республиканың бюджеттериниң ведомство аайы-биле классификациязын Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлекчи) органы бадылаар.

2 чүүл. Тыва Республиканың бюджединиң орулгаларының классификациязы бүгү-ле деңнелдериниң бюджеттериниң орулгаларының бөлүктээшкини болуп турар болгаш бүгү-ле деңнелдерниң орулгаларын хевирлеп тургузарының кирер дөстерин тодарадып айтыр Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулга актыларынга үндезилеттинер.

Орулгаларның бөлүктери оларның кирер дөстериниң база киирип алыр аргаларының талазы-биле орулгаларның чүүлдеринден тургустунган болур.

3 чүүл. Тыва Республиканың бюджеттериниң чарыгдалдарының функционалдыг классификациязы күрүнениң кол-кол хүлээлгелерин күүседиринче акша-хөреңгилерниң угланыышкынын көргүзүп турар бүгү-ле деңнелдиң бюджеттериниң чарыгдалдарының бөлүктээни ол болур.

Айыткан классификациязының бирги деңнели болза тодаргай адырга күрүнениң ажыл-чорудулгазын боттандырарынче болгаш ооң ийиги деңнелин тургузуп турар акша-хөреңгиниң угланыышкынын тодарадып турар иштики кезектерден тургустунган кезектер болур.

4 чүүл. Республика бюджединиң чарыгдалдарының ведомство аайы-биле классификациязы республика бюджединден акша-хөреңгилерни дорт алырларның талазы-биле чарыгдалдарның хуваалдазын көргүзүп турар, а оларның бюджеттериниң хемчээли-биле тускай сорулгалыг чүүлдер база чарыгдалдарның талазы-биле хуваалданы көргүзүп турар чарыгдалдарның бөлүктээшкини болуп турар.

Тыва Республиканың Президентизи, чок болза ооң даалгазы-биле, күүсекчи эрге-чагырганың чаа республика органнарын тургускан, чок болза амгы ажылдап турарларын эде организастаан таварылгада Тыва Республиканың Чазаа хамаарышкан чылда республика бюджединиң дугайында Тыва Республиканың хоойлузунга, а ол ышкаш Тыва Республиканың бо Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында Тыва Республиканың хоойлуларының төлевилелдерин киирер.

Айыткан классификацияның бирги деңнели республика бюджединден акша-хөреңгилерни дорт алырларның сан-даңзызы болур.

Республика бюджединиң чарыгдалдарының тускай сорулгалыг чүүлдериниң классификациязы айыткан классификацияның ийиги деңнелин тургузуп турар болгаш Тыва Республиканың бюджеттериниң чарыгдалдарының функционалдыг классификациязының тодаргай кезектериниң болгаш иштики кезектериниң аайы-биле республика бюджединден акша-хөреңгилерни дорт алырларның ажыл-чорудулгазын тодаргай угланыышкыннар-биле акшаландырышкынны көргүзүп турар.

Республика бюджединиң чарыгдалдарының хевирлериниң классификациязы тускай сорулгалыг чүүлдер талазы-биле акшаландырышкынның угланыышкынын кезектеп тодарадыр республика бюджединиң чарыгдалдарының ведомство аайы-биле классификациязының үшкү деңнелин тургузуп турар.

5 чүүл. Тыва Республиканың республика бюджединиң ведомство аайы-биле классификациязы Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының системазының организациязынга дүүштүр Тыва Республиканың бюджединден акша-хөреңгилерни дорт алырлар талазы-биле бюджеттиң акшаландырыышкыннарын хувааганын көргүзүп турар Тыва Республиканың республика бюджединиң чарыгдалдарының бөлүктээшкини болуп турар.

6 чүүл. Тыва Республиканың каттыштырган бюджединиң чарыгдалдарының экономиктиг классификациязы оларның экономиктиг утказының талазы-биле бүгү-ле деңнелдериниң бюджеттериниң чарыгдалдарының бөлүктээшкини болуп турар.

7 чүүл. Тыва Республиканың бюджеттериниң карылгаларының иштики акшаландырышкынының кирер дөстериниң классификациязы хамаарышкан бюджеттерниң карылгаларын акшаландырары-биле Тыва Республиканың Чазааның, тус черниң бот-башкарылга органнарының киириштирип турары чээлиниң акша-хөреңгилериниң бөлүктээшкини болуп турар.

8 чүүл. Тыва Республиканың күрүнениң база тус черниң бот-башкарылга органнарының иштики өрелериниң хевирлериниң классификациязы Тыва Республиканың Чазааның база тус черниң бот-башкарылга органнарының өре талазы-биле хүлээлгелериниң бөлүктээшкини болуп турар.

9 чүүл. Бюджет классификациязы капсырылгалар езугаар:

Тыва Республиканың бюджет классификациязының составын (Капсырылга 1);

Тыва Республиканың бюджеттериниң орулгаларының классификациязын (Капсырылга 2);

Тыва Республиканың бюджединиң чарыгдалдарының функционалдыг классификациязын (Капсырылга 3);

Тыва Республиканың бюджеттериниң чарылгаларының экономиктиг классификациязын (Капсырылга 4);

Тыва Республиканың бюджеттериниң карылгаларының иштики акшаландырышкынының кирер дөстериниң классификациязын (Капсырылга 5);

Тыва Республиканың күрүнениң иштики өрелериниң хевирлериниң классификациязын (Капсырылга 6) бадылаар.

10 чүүл. Республика бюджединиң чарыгдалдарының ведомство аайы-биле классификациязын капсырылгалар езугаар;

республика бюджединден акша-хөреңгилерни дорт алырларның сан-даңзызын (Капсырылга 7);

республика бюджединиң чарыгдалдарының тускай сорулгалыг чүүлдериниң классификациязын (Капсырылга 8);

республика бюджединиң чарыгдалдарының хевирлериниң классификациязын (Капсырылга 9) бадылаар.

11 чүүл. Бюджет классификациязының составын болгаш тургузуун тодарадыры-биле шууут дорт холбашпаан хамаарылгаларны таарыштырып турар Тыва Республиканың хоойлуларынга ону өскертир дүрүмнер кирбес ужурлуг.

12 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Бо Хоойлунуң чүүлдери 1999 чылдың январь 1-ден эгелээш, Тыва Республиканың бүгү-ле деңнелдиң бюджеттериниң төлевилелдерин чогаадып кылып турда база бүгү-ле деңнелдиң бюджеттерин бадылап база күүседип турда туруп келир хамаарылгаларга күштүг болур.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай.
№ 413.
2000 чылдың февраль 9.

Контроль-хыналда албаны
150 муң рубльге торгаан

Россияның федералдыг кызыгаар албанының Забайкалье девискээр эргелелиниң кызыгааржылары апрель айда 34 кызыгаар үрекчизин туткан. Контрабандалыг орук-биле бараан солчулгазының 38 таварылгаларын илередип, 200 муң рубльдиң бараанын хавырган.

Алтайның, Тываның, Бурятияның эрге-хоойлу камгалаар органнарының, кызыгаар камгалакчыларының демниг чоруткан кады ажылдажылгазының түңнелинде, чөөн кызыгаарның тыва участоктарында мал оорлары боттарының "изиг хандыкшылын". бичии намдаткан. Российжи коллегаларынга моол кызыгааржылар улуг дузаны чедирип, мал оорлаарын оралдашкан Россияның 9 хамаатызын туткан.

Ооң-биле капсырлаштыр бистиң моол кожаларывыс соңгу кызыгаарын шыңгыызы-биле камгалап эгелээн. Дөрт чаа кызыгаар заставаларын тударынга Моолдуң Чазаа акша-хөреңгини үндүрүп берген. Алтай талада мал оорлаар чорук-биле демиселди күштелдирери-биле кызыгаар чоогунуң чурттакчыларының болгаш аът-хөлүнүң чизезин чоруткан.

Контроль-хыналда албаны кызыгаарны өске кижи документизи база өттүндүр кылып каан саазыннар көргүскеш, эртерин оралдашкан 12 даштыкы хамаатыларны илереткен. Оларның 7-зи Индияның хамаатылары, олар меге документилери-биле үш күрүнениң кызыгаарларын кажарлап эрткеш, Россияның "Наушки" контроль-хыналда пунктузунга келгеш, туттурганнар.

Забайкалье девискээр эргелелиниң хыналда пунктузунга кызыгааржылар каайлы ажылдакчылары-биле кады Кыдатче кирип бар чораан чүък машиназын хынаан. Ооң гранатаметка октаар 5 гранат, 2 танк хараалын, элээн каш он радиостанция болгаш дайынчы техниканың мөңгүн болгаш алдын-биле доозунналган кезектерин хавырган. Ол чүък өңнүг металлдарның "үндүр бижиттинген бок-сагы" боор чораан.

Сөөлгү үеде Моол болгаш Россия кызыгаарынга контрабандалыг орук-биле эмтаң эрттирерин оралдашкан моол хамаатыларның туттурары көвүдээн. Чоокта чаа ындыг 15 "пенициллин бизнесменнери" 150 муң рубльге торгаткан.

Олег ТИТОВ, Россияның ФКА-ның Забайкалье ДЭ-ниң парлалга албанының подполковниги.

Ырак малчын коданнар
ТӨНМЭЭН, ӨЗҮП ТУРАР

Үстүү-Ишкинниң аксындан өрү көөрге, малга, ылаңгыя өшкүге хөлчок таарышкан хемнер бар: Шүүлүг-Ой, Өдектиг-Ой, Даалыг-Ой, Чамзылыг... Ук туругларның те-чуңмазын төтчеглекчилер дыкала кырып турган. Ынчалза-даа телер, чуңмалар, оларның аңайлары ам-даа төнмээн. Өлүрүп кырарга-даа, өжешкен дег өзүп орар.

Чоогунда те-чуңмалыг өдек-кыштагларга мал-маган чоокка чедир хөй-ле турду. Ылаңгыя ниитиниң малы бо хүннерде оранчок кызырылган. Мал ажылынга кайгамчык салымныг Чолдак-Бошка деп шолалыг Самдан, Куртугбай, Хүртүжүк болгаш өске-даа ат-сураглыглар ук черлерге сол-менди чурттап чорду. Бөгүнде ада-өгбелериниң угун салгап, Ким-оол, Анчымаа Ондарлар, Дазыр-оол, Клара Моңгуштар күрүнеге, совхозка хөй малды өстүрүп келди.

Олар база кайгамчык кижилер. Дазыр-оолдуң төрээн иези Буулааш-кадай (чон ону хүндүлээш, ынчаар шолалап алган) тозан хар чеде берген-даа болза, адак-бышкаа чиик, омак-сергек чурттап чоруур. Ажы-төлүнүң арызында аал-оранының эң улуг назылыы кижи эрткен төөгүнү сактып, чөвүүрүн уттупкан чурттап чоруур. Бедик кадыр-берттерге хоочуннуң ал-бодувуң тааржыры хөлчок боор турар. Кырган кижи өске черге, чижээ, Кызылга суг болза, ынча узун назыга кайын чедер ийик.

Мал бажын өстүреринге колхоз, совхоз эвес, төрел бөлүк аайы-биле чурттаарга, кандыг-даа бергелерниң шаптык болбазын Буулааш кырганава, ооң ажы-төлү шынзыдып, бадыткап турар. Мал ажылдыгларның ыры-шоору безин бурунгу езу-чаңчылдар эгезин алган:

Өөрлештир кадарарга,
Өшкү малым эки-ле ийин.
Өзен черге оъттап чорда,
Өшкү малым чараш-ла ийин...

Мал-маганын чарашсынгаш, амыдыралдың көшкүн овур-хевириниң төлээлери, шынап-ла, кырыырын-даа уттуптар. Кижи бүрүзү мал тудуп шыдавас. Бир эвес ээ өшкү ышкаш кадыр-бертке, хая-дашка торулбас болза, ооң малы дагын катап өзер. Ылаңгыя өшкү соондан кылаштаары чиик эвес. Эртенги одарда безин өшкүлер сын бажын албан тевер болгай.

Ким-оол биле Анчымааны тавыырым аргажок. Олар хып дээн аныяандала малчыннаан. Шалыпчы күш-ажылы дээш хөй удаа шаңнадып, республика Наадымынга каш-даа киришкен. Эрткен он чылда хеп-хенертен совхозтар, кедээ ажыл-агыйы буурап дүшкен. Ол байдал ишкинчилерни база тавараан. Үжен ажыг малчын коданның чартыы, ылаңгыя ангор уксаалыг өшкүнүң үштүң бири арткан. Алыс эрлер болгаш Ким-оол Ондар, Дазыр-оол Монгуш дүшкүүрлүг байдалга удур шыңгыы-ла тудушкан. Олар малдың бажын камгалаарын, дүк кыргып алырын кудулатпаан.

Сакманчыларының идепкейлиг киржилгези-биле малдың чаш төлүн олар барык чидириг чок камгалап ап келгеннер. Ажы-төлү, төрелдери ажыл дээш өре-шире негээр эвес. Тыва кижилер бот-боттарын билчир, аразында хомудажыр эвес. Бир эвес ол-бо чүүлдер чедир болдунмайн баарга, олар хомудавастар-даа. Чүге дээрге хүн ийис, амыдырал кайда-даа дөмей.

Чыл бергедей бээрге, Ким-оол, Дазыр-оол хонаш-турлагларын чамдыкта каттыштырып-даа алыр чаңчылдыг. Олар эрткен кыжын чаңгыс кыштагга соок шагны ажып алган. Анчымаа биле Клара кадының байдалын экижидип алыры-биле эмнелгеге хөй шаг-үени үндүрген. Өг-бүлелер бо чылын өшкү чөөгүн, дүгүн мурнуку чылдардан дудавас кылдыр белеткеп алган. Кыргылда эрткен апрельде-ле доозулган.

— Эът, дүк өртектери эргиде дег эвес, оранчок улгаткан. Мал продукциязының ажыын бодааш, карак кызыптывыс — деп, малчыннар чугаалап турар чорду.

Сегбе ОНДАР.

СПОРТЧУ МЕДЭЭЛЕР

❖ Тиилелгениң 55 чыл оюнга тураскааткан эртем-практиктиг конференцияны Тываның күрүне университединиң студентилериниң ортузунга организастап эрттирген. Аңаа студентилерниң 587 ажылдарын дыңнаан болгаш оларның 148-ин университеттиң эртем секретариады эки деп үнелээн.

❖ Май 26-ның хүнүнде Россияның Библиотека ажылдакчыларының хүнүнге тураскааткан темалыг КВН-ни ТКУ-нуң библиотекарьлары факультеттер аразынга эрттирерин планнап турар. Тывынгырлар болгаш чогаадыкчы хөглүгбейлерниң мөөрейин университетте студентилерниң социал камгалал талазы-биле проектору Андрей Конгар база библиотека ажылдакчылары Лариса Токан-оол, Алимаа Монгуш, Лидия Шилкина олар эрттирерлер.

❖ Кызыл хоорайга хоочуннар аразынга бильярдка чижиглиг маргылдаа болуп эрткен. Аңаа эң хөй санны ойнап алгаш, Мечин Чиндол бирги черни бүзүрелдии-биле чаалап алган, а ийиги, үшкү черлерге Стал-оол Тюлюш, Комбу Доңгак төлептиг болганнар.

❖ Тываның 5 чылы аттыг стадионунга армрестлингге (хол күжүн шенежири) мөөрей болган. Аңаа Александр Ооржак шылгараан, а Эртине Назын — ийи дугаар күштүг кижи болган.

Сөөлгү үеде херээжен спортчуларның киришпес-ле оюннары чок болган деп болур. Бо удаада мөге кыс Алина Шойдаңга чедер кижи чок болган. Ийиги черни Ай-Суу Куседи, үшкүзүн Айлаана Ульзинева олар алгаш, акша шаңналынга төлептиг болганнар.

Маргылдааны хоорайда спортчу комплекстиң директору самбо хүрешке делегей чемпиону Иван Хураган база хоорай чагыргазы демнежип эрттирген.

Игорь ДАМДАК.

Хоочун тудугжунуң сактыышкыны
"УЛУГ-ХЕМ" РЕСТОРАНЫН ТУТКАНЫВЫС

1957 чылда Кызыл хоорайга ажылдап, чурттаары-биле чедип кээримге, Областың хереглекчилер эвилелиниң тудуг конторазын мээң кончуг таныырым Иван Доржу удуртуп турган. Бир-ле дугаарында тудуп киришкен тудуум амгы "Улуг-Хем" рестораны. Ооң тудуунуң канчаар чоруп турганының дугайында номчукчуларга кыскаазы-биле таныштырып көрейн.

Ресторан тудуун тудуп кирипкен бис. Ажыл хайнывышкынныг-ла эгелээн. Он беш хире аныяк оолдар, уруглардан аңгы, алды-чеди хире улуг тудугжулар, дашчылар, бызаңчылар турган. Орус, тыва, армян, азербайджан, хакас холушкак интернационалчы бригада аңаа ажылдап турду. Ам бодаарымга, аңаа эң улуг назылыг кижи азербайджан Коджеев деп кижи ышкаш-тыр. Ол ынчан бежен хар чеде берген турган, тудуг ажылын боду ажылдавышаан удуртуп-башкарар кончуг эвилеңдекчи, эптиг-ээлдек кижи чүве. Ооң чугаазы-биле алырга, дайын мурнунда нефть тывыжының талазы-биле тускай эртемниг турган. Дайын үезинде немецтерге дүжүп бергеннерниң бөлүүнче киир тыртыра берген. Ол хевээр дайын төңген соонда Тываже шөлүткен кижи чүве-дир, ынчангаш Кызыл хоорайга тудугжу болуп ажылдап эгелээн. Өг-бүлелиг, бичии оолдарлыг-даа кижи чораан. Кадайы база ресторан тудуунга ажылдап турду. "Улуг-Хем" ресторанның бажыңының бирги каъдын колдуунда-ла даштан эптеп салган чүве. Ийиги каъдындан эгелеп, туүйбу-биле кылган. Ынчан, бежен чылдарның ийиги чартыында, Кызылга "Тыва тудуг" эргелелинден өске тудуг черлеринге тудуг техниказы барык чок турган. Областың хереглекчилер эвилелиниң септелге-тудуг конторазынга база тудуг техниказы чок болганындан "Улуг-Хем" ресторанның тудуунга көдүртүр кран-даа, хоютку былгакчызы-даа чок, бүгү-ле ажылдарны хол-биле кылып турду. Улуг көдүрер кран орнунга бичии кранчыгашты аныяк ажылчыннар боттары чогаадып кылып алганнар. Ол болза беш метр хире узун демир хоолайны быжыглаар туруштуг кылгаш, дөзүнге безерек моторну каңнап быжыглааш, демир хоолайның ууун өрү дургаар трост быжыглаан болур. Мотор ажылдап турда, ол трост өскеп, бадып чылып турар. Ол кранчыгаштың адын "Пионер" дээр чүве. Он беш туүйбуну ол ийиги каътче көдүрүп үндүре бээр, ооң байгы-ла күчүзү ол турган. Чылыглап кылгаш, кылын демир суугу салып каан бажыңчыгашка хоюткуну хол-биле булгап тургаш хоюдуп ап турган.

Ол үеде тудуг материалдары база ховар. Цемент тывары эң берге айтырыг турган. Амгы ышкаш шоодайлап каан цементилер ынчан бар эвес. Септелге-тудуг конторазының даргазы И. И. Доржу аажок аргахоргалыг, тывылбас чүвени бир-ле черден тып эккээр кижи...

Бир-ле катап ол Абакан киргеш, бир машина ишти цемент эккелген. Цементини ыяш кузовтуг машинада долдур уруп каан болган. Тудуг бригадазының кежигүннери шупту чай чок ажылдап турар болганда, цементини дүжүрер ажыл орус бызаңчы эжим-биле меңээ онаашты. Назы четпээн, аар-саар ажыл кылыр бичии орус оолду биске немеп берди. Үжелээ машина долу цементини бургурады эжип, дүжүрүп-ле эгеледивис. Ынчан хереглекчилер эвилелинге "Центросоюзтан" улуг инженер кижи сургакчылап келген турган. Ол инженер "Центросоюзтуң" партия организациязының секретары кижи деп биске дыңнаткан. Цементини орту киир бурулады эжип турувуста, ол инженер Доржу дарга-биле бир дарга кижиге үедип алган чедип келди. Бистерниң ажылдап турарывысты ол көрүп кааш, бажын чайгылааш, Доржу даргавысты кончуп эгеледи:

— Чүү деп чүвел бо! Чадагай цементини тыныш камгалалы чокка мынчаар дүжүрүп болбас деп чүвени билбес кижи сен бе? Мындыг таварылгада противогазты бо ажылчын оолдарга кедирген турар ужурлуг — диди. Доржу даргавыс буруузун билинмишаан, "Хире-шаавыс ындыг улус-ла болгай бис" деп чугаалады. Цемент дүжүрерин ол инженер соксадып кааш: — Мынчаар ажылдадыр болзуңарза, бо үш аныяк ажылчыннар бир чыл четпес өкпе аарыындан өлгүлеп каар, доп-дораан противогазтардан тып эккел! — деп Доржу дарганы дужаады. Цементиге борашкан үш ажылчын ам дыштанып олур бис. Удаванда Доржу даргавыс үш противогазы тып алган чедип келгеш, биске үлеп бергеш: "Ам кеткилеп алгаш ажылдаңар, оолдар" — диди. Оларны кеткилеп алгаш, ажылывысты эгелээш, ажылдап чадап кагдывыс. Тыныш бачыдаар, хоржок чүве болган. Ол чокка-ла цементини дүжүрүп каапкан бис. Ооң соонда-даа каш удаа машинадан чадагай цементини дүжүрүшкен мен. Центросоюз инженеринге "үш чыл четпес өлүр сен" деп хүрүмнеткеш, ам-даа чурттап чору-ла мен. Харым ам 76.

Бедик кран болгаш өске-даа тудуг техниказы чокка "Улуг-Хем" ресторанның тудуун 1960 чылда бүрүн тудуп дооскаш, ажыглалга киирген бис. Ынчан тудуг бригадазынга херээжен тудугжулар база ажылдап турган. Олар кыштың соогунда, чайның изиинде-даа эр улустан чыда калбайн хөлчок шыдамыккай, кызымак ажылдап турганнар. "Улуг-Хем" ресторанның тудуун кылып турувуста, эң берге нарын болган ажылдар ресторанның кудумчу талазында беш колонналар (чоон чагылар) болгаш котельнаяның улуг хоолайы болган. Ам ында көстүп турар беш колонналарны көрген улус цемент хоюткудан хептеп кудуп кылган деп бодаар боор. Ындыг эвес, оларны туүйбудан эптеп, салып үндүрген чүве болгай. Оларны ынчаар шевергин салып үндүргеннер ийи кижи чүве. Бай-Тайга чурттуг Дөрбелчин Салчак биле Таңды чурттуг Сандан-оол Оюн кайызы-даа политиктиг холгаарлаашкынга таварышкаш, "58" дээр статья-биле шииттиргеш, 15 чылды үзе баскан кижилер. Олар Красноярск крайның херектеннер лагерьлеринге тудугларга ажылдап чорааш, дээди разрядтың дашчылары деп шынзылгаларны чедип алган. Оларның кайызы-даа ам бистиң аравыста чок, "кызыл-дустай" бергеннер. Ресторанның подвалында котельнаяның чоон, бедик хоолайын база-ла олар салып үндүрдүлер. Мен орус бызаңчы эжим-биле оларның кырынга туүйбулар чып салгаш ажылдаар туруш шөлчүгежин манзалардан белеткеп, кылып берип турган бис. "Улуг-Хем ресторан доозулгуже дээр көдүртүр бедик кран чокка кылдынган.

Кандыг-даа тудуг техниказын ажыглавайн, кызыл хол-биле нарын ресторан тудуун дооскан, ол үеде аңаа ажылдап турган интернационалчы тудуг бригадазының улуг, аныяк ажылчыннарның кайгамчык кызымак, шыдамык, харын-даа маадырлыг чоруун үнелевес арга чок. "Улуг-Хем" ресторану Кызыл хоорайга бир-ле дугаар ажыттынган хөй-нийти чемненилгезиниң культурлуг төвү болган. Шаанда ТАР үезинде турган ресторан амгы "Азас" магазини ол-дур. Аныяк тудугжу чораан чылдарымда найысылалдың төвүнде "Улуг-Хем" ресторанны тутчуп доозушканымны ам ооң чаны-биле эрткен санымда-ла сактып, ынчан кады ажылдап турган чаныш-сыныш чок тудугжу эш-өөрүмнү чоргаарал-биле бодай бээр мен.

Виктор САГАН-ООЛ.
Кызыл хоорай.

ХОМУДАЛ

Мегелептер бертик шакты
Бежен минут четпес эдер.
Согуннары үе часпайн
Солчуп, сүржүп
ажылдай бээр.

Чагыгларны саадатпас,
Чайжок иштен хозаш
кынмас.
Малчын-оол деп мастерни
Мактаан сөстер чонда
дыргын.

Улгаттырар оттуг шилин
Уштуп, кедип
иженместээн.
Башкы, мастер
Малчын-оолдуң
Бараны-даа
көзүлбестээн.

Чаңгыс ээрнил
арттырбайн
Чазып, эптеп шактар
септээр...
Эргээ-дыргаа уран-шевер
Эртемниг эш эрте мөчээн.

Оран ээлээн Сарыгларның
Оттуг чүрээ катап
сокпас.
Мунчу деп бак аарыгдан
Бурганнааны хомуданчыг!

Өндүр АРАКЧАА

Чүгле төрүүр малдыгларга

ЭРИК БЫЖЫГДА ЭЭРЕМ АРЫГ

Россияның девискээрлериниден продукциязының бот-үнези эң чиик мал Тывада боор турары ам херек кырында шынзыттынган. Ынчангаш РФ-тиң Саң-хөө яамызы төрүүр малга 17 млн. ажыг рубль акша дузаламчызының баштайгы 3 млн. 910 муңу республикада келген. Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы ук акшаны казначейство дамчыштыр кожууннарже чорударынга белеткелди чоруткан.

Төрүүр хөй болгаш өшкүге адрестээн акшаны чүгле төрүүр малдыгларга ажыглаарының дугайында Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыдының оралакчызы Алексей Эрес-оол "Шын" солунга боду кээп, сонуургал-биле дыңнаткан. Алексей Салчаковичиниң чугулалап медеглээни-биле алырга, төптен дотация мал ажылының бирги хереглелдеринге, чижээ, кыргылдага, мал чуулдазынга, ветеринар-профилактиктиг эмнээшкиннерге, малдың чаш төлүн камгалап алырынга, өске-даа зооветеринарлыг хемчеглерге чарыгдаары көрдүнген. Бир эвес ук акша-хөреңгини кожууннарда чагыргалар, эргелелдер анаа-ла "чипкеш", мал бажының өзүлдезин эрткен чылдыындан кудуладыптар болза, Чазак 2001 чылда бо талазы-биле илиг каразы дег-даа дузаны көргүспес.

Малының бажын хөй өстүрүп алган көдээ бараннар бүдүрүкчүлеринге, чаш малын камгалап алган көдээ ажыл-агыйларга, араттарга, хууда шээр малдыгларга акша дотацияны көвүдеткеш, хожудаңгай ажыл-агыйларга хензиг-даа дузаламчы көргүскен ажыы черле чок болуп турар. Көргүзүү бедик малчыннар республиканың кайыдаа булуңнарында хөй. Эрик быжыгда ээрем арыг, ээ эр угаанныгда эт-мал хөй болур дээр болгай.

Арапчор ОКСУР.

"Тенниг" херим артында

ЧҮГЛЕ 7 ХУУЗУ...

Хоойлу билбес кижиге ниитилелге чурттаары согур кижи-биле дөмей. Сагыштынар ужурлуг хоойлуларның амыдыралда көзүлбес кызыгаарын ол эскербес. Хоойлу чүгле саазында бижиттинген. Амыдыралдың хөй санныг нарын кижичээшкиннеринде, сеткил-бодал харылзааларында сагындырыг демдектери чок. Ынчангаш кижини ооң кижизиттинген шынары, эртем-билии, амыдыралчы дуржулгазы уштап баштап чоруур. Бир эвес хоойлу билбезиниң-биле азы кандыг-бир мииннишкин органының девиинге алзып, амыдыралда көзүлбес хоойлу кызыгаарын эртир базыпсыңза, дедир ээр оруунуң дораан-на "тенниг" херим дуй туруптар. Ынчангаш хоойлуларны билири, сагыыры кижи бүрүзүнге эргежок чугула.

"Тенниг" херим артында амыдырал кандыгыл? Бо дугайын билип алыры-биле РФ-тиң Юстиция яамызының Тыва Республикада ККЭ-ниң (кеземчелер күүседир эргелелиниң) даргазының оралакчызы иштики херектер албанының полковниги Анай-оол Сюр-оолович Куулар-биле ужураштым. Чазык, чугаакыр, хүлүмзүрүй каап олурар дарга мени кандыг-даа саадал чокка хүлээп алгаш, мээң сонуургаан айтырыгларымга күзелдиг-биле харылады. Саннар, факт-барымдаалар дилеп, документилер-даа чиңчерлеведивис. Дарга ККЭ-ниң ажылын тергиин эки билир болганы-биле чугаавыска хөй үе хереглеттинмээн.

РФ-тиң Юстиция яамызының Тыва Республикада ККЭ-ниң системазында 1 истелге изолятору (СИЗО), Улуг-Хем ол чарыында шыңгы чурумнуг (режимниг) эдип-чазаар колония ЭЧК—№1, Кызыл хоорайда эмнээр болгаш эдип-чазаар колония ЭЭЧК-№ 2, Шагаан-Арыг хоорайда ниити корум-чурумнуг ЭЧК-№ 4 деп албан черлери, кожууннарда 10 кеземче херээ күүседир инспекциялар бар. ЭЧК-лар дугайында номчукчулар колдуунда билир. Ынчангаш кожууннарда кеземче күүседир инспекциялар дугайында баштай таныштыра каап-таал. Республиканың кожууннарында ИХЭ-лерниң составында бир-бир кеземче күүседир инспекторлар ажылдап турар. Оларның кол хүлээлгелери – шеведеге шиттирген кижилерни, эдип-чазаар ажылдарже шиткелин соңгаарлаттырганнарны, кандыг-бир ажылга ажылдаар эргезин түр казыттырган кижилерни хайгаараары, олар-биле кижизидилге ажылын чорудары.

Ам республикада эдип-чазаар күш-ажыл колонияларының дугайын чугаалажып көрээл. Үстүнде адаттынган үш колонияда бо хүүнерде 2500 хире хоругдатканнар херек эрттирип турар. А истелге изоляторунда 700 хире кижи бар. Олар дээрге кем-херек үүлгеткен деп каразыттырып турар, истелге адаанда чыдар азы шииткели күш кирбээн кижилер боор турар. Оон ыңай ында истелге изоляторунуң ажылын кылып турар хоругдаттырганнар база бар. ЭЭЧК № 2-де өкпези аарыг хоругдаттырганнар эмнетпишаан, херек эрттирип турар.

Дузалал ажыл-агый тургузуп алзын дээш ТР-ниң Чазаа ККЭ-ге 1422 га черни аңгылап берген. Ооң иштинде 356 гектар тарылга чери, 303 гектар одар шөлдери бар. Чылда ынча хөй кижини ашкарып-чемгереринге 664 тонна картофель, 186 тонна капуста, 26 тонна морковь база ол-ла хире свекла херек. Эрткен 1999 чылда 115 гектар черни аңдарган, ооң 62-зинге картофель, 3,7 гектар шөлге ногаа аймаа, 50 гектар черге тараа тараан. Күзүн оон алган дүжүт 445 тонна картофель, 3,9 тонна морковь, 4,5 тонна свекла болган. Бо бүгү дүжүт хоругдаттырганнарның кыш ажып алырынга дыка дөгүм болган. Арткан херек аъш-чемни күрүне бюджединде көрдүнген акша-биле садып ап турар. Оон ыңай кыжын мал-маганга чиртири-биле 202 тонна сигенни, 6 тонна саваңны белеткээн.

Республикада эдип-чазаар колония бүрүзү боду тускай дузалал ажыл-агыйлыг. 2000 чылдың январь 1-де кылган санаашкын езугаар бүгү ЭЧК-ларда ниитизи-биле 145 инек, 535 хой, өшкү, 206 хаван, 89 аът, 29 баш дагаа бар болган. Ынчангаш эрткен чылын ЭЧК-лар боттарының күжү-биле 11 тонна 408 кг. эътти, 12 муң 220 литр сүттү, 2 муң дагаа чуургазын, 712 тонна 119 кг. хлебти быжырган, чемге ажыглаан. Боттарының кылып алганы станок-биле 12 тонна 200 кг. макарон кылыгларын бүдүрген. Өске бүгү херектиг ногаа аймаан кереэ езугаар Кара-Хаак совхозтан садып ап турар.

Ынчангаш "тенниг" херим артында амыдырал база хайнып, ында кижилер амыдырал дээш демисежип турар дээрзин Анай-оол Сюр-ооловичиден билип алдым. Хайлыг чүве, кылыр ажыл чогундан ында кижилерниң чүгле 7 хуузу ажыл-агыйларда хаара туттунган боор турар.

Ажыл чок анаа "хостуг" кижилер-биле кандыг ажыл чоруттунуп турарыл? ЭЧК бүрүзүнде тускай план езугаар кижизидилге ажылдары, лекция, беседалар чоруп турар.

Хоойлу езугаар херектеннерниң тургузуп алганы уран чүүл болгаш бот-эрге-чагырга органнары база бар. Олар дыштаныр хүннерде янзы-бүрү темалыг концерттерни, спортчу маргылдааларны үргүлчү эрттирип турар. Оон ыңай ЭЧК-1-де № 5 ПТУ (профессионал-техниктиг училище) ажылдап турар. Аңаа каңнакчы, чазаныкчы, дашчы дээш, кандыг-даа мергежилди чедип ап болур. Эрткен чылын ук өөредилге черин 218 кижи дооскан. Оларның иштинде трактористер 29, аарыг мал-маган эмнеп ажаар операторлар 45, электроканнакчылар 26, электромонтерлар 49, машинистодакчылар 45, чазаныкчы 24, печка тудукчулары 47 болган. Кежээки школада 53 кижи хаара туттунган. "Саян" ансамбльдиң, "Күзел" театрының, күрүне филармониязының артистери удаа-дараа аалдап кээп, концерттерин көргүзүп турган.

Ындыг янзылыг "тенниг" херим артында хадуңмаларывыска херээн эрттирип турар үезин халас эрттирбейн, каш дакпыр ажыктыг мергежилдерни чедип алзын дээш, РФ-тиң Юстиция яамызының ТР-де ККЭ-ниң ажылдакчылары кызымак ажылдап турар.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТА: РФ-тиң Юстиция яамызының ТР-де ККЭ-зиниң даргазының оралакчызы полковник Анай-оол КУУЛАР.

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

КАДЫГ ХАРАКТЕР

Очерк

АМЫДЫРАЛГА МЫНДЫГ СОЛУН таварылгалар база тургуваар боор чүве-дир, бо өг-бүлени бичиивистен билир турган улус-тур бис – мен-даа, мээң өөмнүң херээжен ээзи-даа. Солун чүве чүл дээрге, бис ийиниң аравыстың ыраа болгай. Мен Улуг-Хемде Барык хемге, кадайым Барыын-Хемчикте Барлык хемге өскен. Бо ийи хемниң аразы талыгыр. Ынчалза-даа Шикпер-оол Хорлуевич биле Бора Канзан-ооловна Монгуштарны кайызыс-даа билир болган бис. Мээң аалым ишти менден артык болбайн аан.

ЫНЧАН, ДАЙЫН МЫРЫҢАЙ ЧАА ТӨНГЕНДЕ, аалывыс Барык унунга чыткан. Чазын чүве. Мен школадан чанып келген турган мен. Кызылга улуг хурал болур дээн, ачам ынаар баар ужурлуг апарган.

Дүъш бетинде өөвүс чанынга "виллис" дээр чолдак машина кээп турупту. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде Совет Эвилели, Америка, Англия гитлерлиг Германияга удур чаңгыс коалицияга турган болгай, ынчангы америк ленд-лиз дугуржулгазының ам-даа арткан-калган ужу-кыдыы ол ыйнаан. Ол чылдарда совет машиналар ховар турган. ТАР-ның-даа, кожууннарның-даа удуртукчулары даңгаар-ла "виллистерлиг" чүве.

Машинадан, үе ындыг турган, чартык шериг хептерлиг, шинельдерлиг ийи дарга үнүп келди. Кайызы-даа аныяк, кайызы-даа узун дурт-сынныг, сывырып каан хола дег, шилгедек эрлер болган. Бирээзин партияның Чөөн-Хемчик райкомунуң секретары Дилгижек деп дарга диштилер, өскезин Чадаанада үлегерлиг станцияның директору диштн. Монгуш Шикпер-оолду эң не баштай көргеним ол.

Дилгижек дарга дораан чугаалады:

— Бертен эш Тока менче долгады. Орук ара Кудажыны эккээр силер диди.

Аалывыс ишти дүүреп-ле үнду. Ачам ынчан Энгельс аттыг МЧАЭ-ниң даргазы, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутады турган.

Ачам мени өг артынче имнеп апаргаш, чугаалайдыр:

— Хоюң киирип кел, оглум. Даргаларга аъш-чем кылып берээли.

Мен аъттангаш, садыртла дээн мен. Оон өөвүске хой-даа дөгерип, авам суг кыдыында талдар хөлегезинге хойтпак-даа тип турду. Ол шагда бичии кижилер аажок чурумнуг турган, улуг улус чугаазынга киришпес, чүгле дыңнаар, оларның аазындан эртпес. Ынчангаш үне-кире чүгле каш домак сагыжымга артып калган.

Дилгижек дарга ковчуг солун чугаалыг кижи болган. Ол ачамга мынчаар чугаалап орду:

— Силерде бүгү мал бар-дыр, депутат. Ам хавандан азырап көрүңер.

Авам оргаш:

— Пок хайт, ооң эъдин кым чип аар боор – диди.

— Ажырбас, ажырбас, угбам, тулган чааң ол боор – деп, Дилгижек дарга каттырып шаг болду.

Ынчан Шикпер-оол дарга дыка-ла огулуг сүме катты:

— Силерниң бо бичии хеминер уву хөлчок тараалаң оран-дыр. Бода тараадан база тарыңар. Арбай, кызыл-тас. Бо хемниң суу кыжын база доңмас ышкаш-тыр. Бичии суг дээрбезинден база кылып алыңар. Далган тыртар.

Сөөлүнде билген мен: Монгуш Шикпер-оол Тываның эң баштайгы агрономнарының бирээзи турган чүл аан, ынчангаш бода тараа, дээрбе дугайын элдээртип орган.

Бежен чылдарның эгезинде "Сылдысчыгаш" солуннуң редакциязынга ажылдай берген мен. Ынчан Хрущевтуң кукурузазы диңмиреп турган үе-ле болгай. Бир катап партия обкому бисти чыггаш, районнарже сургакчылады үндүрүпкен — черчерде кукуруза өзүмнерин хынаарывыс ол. Мени Элегесче чорудупкаңнар.

ТАРААЛАН СУРАА ҮНГЕН, ыр-шоорга кирген совхозка чеде бээримге, бир дугаарында парторг хүлээп алды. Дораан таныл калдым: биеэ аалывыска кээп турган Шикпер-оол дарга!

Ол та канчаары ол, парторг мени бажыңынга аппарды. Шикпер-оол Хорлуевич шагда авам-ачам сугга чорааның утпаан болду. Эртенинде ол меңээ кедергей кашпагай доруг аът ээртеп берди. Ол шагда база ындыг турган, директор-даа, парторг-даа, бригадирлер-даа мунар аъттарлыг болур. Оон сөөлзүредир машина дээр турдувус, ам чүвүс-даа чок, хаван чадаг бис.

Кончуг аътка аскымнадып, Элегестиң ховуларында тараа шөлдерин дөгерезин эргидим. Чоокта чаа тараан кукуруза күске-кулактап, квадраттары илереп келгилээн чорду. Ынчан черле ындыг арга турган, кукурузаны дербелчинней тарыыр.

Кожа чурттап өскен болгаш, Элегести хевче шаамдан-на билир болгай мен. Ол ынчаар шөлдер кезип шаап тургаш, "Кукуруза" деп шүлүүмнү бодап алган мен. Ону алдарлыг совет шүлүкчү Александр Жаров сөөлүнде очулдурган чүве. Москвада төп парлалгага орус дылга эң баштай үнген чогаалым ол.

Кежээ келиримге, Шикпер-оол дарга, ооң аалының ишти Бора угбай изиг хан белеткеп каан болдулар.

Ынчан, сактырамга, ийи кыс уруглуг турганнар ышкаш. Бирээзин Ира деп адап турганын утпаан мен.

Мени кандыг кончуг хүндүлээр улус боор деп, кайгап айтырдым:

—Ол канчаарыңар ол?

Шикпер-оол Хорлуевич тавааар харылады:

— Силерниң ада-иенер аалынга кирип чораан болгай мен. Кадайыңарны база эки билир бис. Ооң ава-ачазы-биле аажок найыралдыг чурттап чораан бис.

Мээң аалым иштиниң Шикпер-оолдарны билири мындыг турган чүве-дир. Шикпер-оол дарга "Барлык" совхозунуң эң баштайгы директору турган, мээң катым ашак ынчан аңаа парторгтап турган. Ынчаар-ла ажыл-албан аайы-биле таныжа бергеннер. Директор баштай боттаңнап тургаш, үргүлчү-ле парторгтуң өөнден аъштанып-чемненир.

УДАВААНДА ШИКПЕР-ООЛ ХОРЛУУЕВИЧ өг-бүлезин Барлыкче көжүрүп эккелген. Ооң кадайы Бора Канзан-ооловна кончуг ажыл-ишчи, кежээ, чугаакыр, орлан-кашпагай кижи болган. Ногаалар өстүрер, олар-биле аъш-чем кылып турда, ара-амытан кайгаан.

Мындыг хевирлиг, бис Кызылга чурттап эгелээнивисте, Шикпер-оолдар бажыңывыска эпти келир, хонуп-дүжүп-даа турарлар чүве.

Шикпер-оол Хорлуевич бүгү назынында директорлап, парторгтап, Тываның көдээ ажыл-агыйының көскү ажылдакчыларының бирээзи чораан. Ооң өг-бүлези чеди уругну өстүрүп, бежин дээди эртемге чедирген. Бир уруу Марина Монгушовна Тывада эң баштайгы философия эртемнерниң кандидады. Тываның күрүне университединиң философия кафедразының эргелекчизи, оглу – Юрий Шикпер-оолович ИХЯ-ның Москвада академиязын дооскан, юстицияның хоочуну чораан, база бир уруу – Ирина Шикпер-ооловна Очур Кызылдың башкы институдун болгаш Новосибирскиге партияның дээди школазын дооскан, үргүлчү удуртур ажылдарга чораан, бо үеде Тыва Республиканың херээженнер эвилелиниң даргазы. Ам ооң дугайын чугаалап көрейн.

Чеже-даа кургаг чурагайлар болза, Ирина Очурнуң кылып чораан ажылдарын санаарга, ооң политиктиг портреди көстүп келир: комсомолдуң Тожу райкомунуң бирги секретары, партия райкомунуң херээженнер ортузунга ажыл чорудар килдизиниң эргелекчизи, партияның Өвүр, Барыын-Хемчик райкомнарының агитация болгаш пропаганда килдистериниң эргелекчизи, СЭКП-ниң Барыын-Хемчик, Таңды райкомнарының секретары, республиканың Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар яамызының килдис эргелекчизи, күрүне албан черлериниң профэвилел обкомунуң, Тыва Республиканың херээженнер эвилелиниң кежигүнү. Бо даңзыны четче эвес деп билир херек.

БО ХҮННЕРДЕ И.Ш. Очур ТР-ниң Херээженнер эвилелиниң даргазы деп үстүнде чугаaладым, Россияның херээженнер эвилелиниң кежигүнү.

Бистиң бо эргилделиг үевисте удуртукчу болуру ындыг-ла амыр эвес үүрге. Орта бедик эртем-билиг, быжыг тура-соруk, бот-идепкей, күзел-чүткүл негеттинер. Ындыг шынарлар Ирина Шикпер-ооловнада бар болгаш артар. Моон-на ужурундан ооң аажы-чаңын чамдыкта хөлүн эрттир дорт деп-даа турарлар. Канчаар боор, удуртукчу кижи ындыг болбастың аргазы база чок.

И. Ш. Очурнуң удуртулгазы-биле Тыва Республиканың херээженнер эвилели 1996—1999 чылдарда ниитилелде херээжен чоннуң, иелерниң болгаш өг-бүлелерниң идепкейин, ролюн, ат-алдарын көдүрер дээш эвээш эвес ажылдарны чоруткан.

1996 чылда кожууннарга, сумуларга, суурларга херээженнер чөвүлелдерин катап тургускан. Ол-ла чылдың октябрьда Тываның херээженнер эвилели Россияның херээженнер эвилелиниң отчет-соңгулдалыг конференциязынга, "Херээженнер болгаш амгы үе" деп "төгерик столдуң" ажылынга киришкен.

1997 чылдың февральда ТР-ниң херээженнер эвилели "Соңгулдалардан соңгулдалар чедир" деп айтырыглыг республика хуралын, херээженнерниң кожуун, суму, хоорай чөвүлелдериниң бир хүннүг семинарын эрттирген. Августа өг-бүлелерниң Бүгү-делегей федерациязы-биле "Делегейге тайбың" деп фестивальды чоруткан. Аңаа 6 муң ажыг өг-бүле киришкен. Ол-ла чылын херээженнер эвилели Москвага көдээ херээженнерниң чыыжынга база киришкен.

1998 чылда Тывага херээженнер шимчээшкининиң 70 чыл оюн демдеглээн. ТР-ниң Чазааның бадылаан планын езугаар республикага ниитилел-политиктиг, культура-массалыг болгаш спортчу хемчеглерни эрттирген. Август 7-8 хүннеринде республиканың херээженнериниң юбилейлиг съездизи болган. Ооң ажылынга 800 ажыг делегаттар киришкен. Амгы үеде "Азия төвүнүң херээженнери" деп өңнүг фотоальбом Москвада белеткеттиниp турар. Ында Тываның эң сураглыг херээженнериниң ажыл-ижи, амыдырал-чуртталгазы көргүстүнген.

1999 чыл улуг назылыг кижилерниң чылы болган. ТР-ниң херээженнер эвилели бо Бүгү-делегей чылынга база идепкейлиг киришкен. Мартта кожууннарга, сумуларга, суурларга херээженнер партияның, күш-ажылдың, херээженнер шимчээшкининиң хоочуннары-биле, узун назынныглар-биле ужуражылгаларны эрттиргилээн. Ол чыл Тывага юбилейлиг болган. Тываның Россияның хүрээлеңинге бактаап киргениниң 55 чыл оюн таваарыштыр чаа Тываның баштайгы специалистери-биле, интернационалчы өг-бүлелер-биле, күрүне органнарының, колхозтарның, совхозтарның хоочуннары-биле ужуражылгаларны организастаан. Декабрь 28-те Чазактың хуралынга чыл бүрүде "Чылдың херээжени" деп конкурсту эрттирер дугайында доктаалды хүлээп алган.

2000 чылда Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 55 чыл оюн төлептиг уткуур дээш шимчээшкин республиканың херээженнериниң ортузунда калбарган.

КЫСКАЗЫ-БИЛЕ АДААНЫМ ХЕМЧЕГЛЕР

Тываның херээженнер эвилелиниң даргазы И.Ш. Очурнуң билдилиг удуртулгазы-биле эрткен болгаш эртип турар.

Бир-тээ, херээжен кижиниң дугайын бижип турар болганымда, ооң өг-бүлезиниң дугайын ыттаваска, чугаа чемдик болур. Чүге дээрге өг-бүле, уруг-дарыг херээжен кижиниң эң кол шынары— угаан-медерели, ат-алдары, арын-нүүрү болгай. Ирина Шикпер-ооловнаның өөнүң ээзи Ким-оол Салчакович Очур бажы бедик Бай-Тайганың оглу, ажыл-ишчи, спортсмен, кадайының, уругларының быжыг чөлеңгииж кижи. Олар 3 оолдуг, ийизи дээди эртемниг, хеймери көдээ ажыл-агый техникумунуң соонда шериг албанын эрттирген, Таджикистанда изиг точкаларга дайынчы үскүлежиишкиннерге киришкен, дары чыдын билир.

Ирина Шикпер-ооловна чүгле шудургу удуртукчу эвес, харын араттарның чугаалажыры ышкаш, оннапсолагайлап бижиир-даа, орустап, тывалап сөглээр-даа кижилерниң бирээзи чүве. Бодум безин дыңнаан, көрген мен, индирге суг турупканда, саазын [illegible]кка сааладыр уран-чечен дылдыг кижи болгай.

Тыва херээженнерниң баштакчызы Ирина Шикпер-ооловна Очурнуң мындыг— чымчактанза чычы пөс дег, кадыгланза хая-даш дег, турум шынары ооң ада-иезинден укталган төрүмелинде деп бодаар мен.

Мөгейиг

ХҮНДҮЛЕП ЧОРДУМ

Бистиң аравыста ам чок башкым дугайында силерге таныштырып, езулуг эр кижи ындыг боор деп чүвени бижикседим.

Бис Хандагайты школазынга өөренип турувуста, хып дээн аныяк эр күш-культура башкылап чедип келген. Ону Данзын-оол Ховалыгович Баазан дээр болду. Аргажок-ла шырак спортчу башкы болган, волейболдап турда, хөлчок кашпагай. Мени спортчу кылдыр кижизиткен башкым ол чүве. Спорттуң бүгү хевирин билир турган. Башкым Данзын-оолдуң ачызында спорттуң хевирлерин өөренип, шиңгээдип алгаш, аныяк чылдарымда Өвүрге 7 чыл спорт даргалаан мен.

Кажан бистиң-биле походтап, анаа ойнап-хөглеп чорда, ол ышкаш баштак, эвилең-ээлдек кижи чок, а башкылай бергенде, ол ышкаш негелделиг, кызыл кижи ховар-ла, езулуг бодунга боду ээ, бодундан-даа, команданың кежигүннеринден-даа негеп билир, ажылгыр, спортчу кижи чораан.

Башкывыс өөренир мен дигеш чоруптарга, дыка хомудап арткан бис. Хөй чылдар эрткен соонда башкымга Кызылга дужа бергеш, ижин-кара чокка чугаалашкан бис. Ол болза 1997 чылдың июль ай чүве.

Бистиң ынак башкывыс – эживис Баазан Данзын-оол 1937 чылдың кызыл инек чылында 9 кызыл меңги чылында Улуг-Хемниң Эйлиг-Хемде Хем-Аксы деп черге ховалыглар уктуг Василий Баазан болгаш авазы Быштаккайларның өг-бүлезинге оларның үшкү оглу болуп төрүттүнген.

Өскен-төрээн чери Үрбүн кашпалдарны чугаалай бергенде, кайгамчык. Ол черлериниң чурумалдыг бойдузун, одар-белчиирин, аң-менин, аржаан сугларын чугаалай бергенде салдынмас.

Данзын-оол Ховалыгович Эйлиг-Хемге эге школаны дооскаш, оон улаштыр Шагаан-Арыгның 2 дугаар школазының 10 клазын дооскаш, Өвүрже ажылдап чорупкаш, аңаа бир чыл ажылдааш, Кызылдың башкы институдунуң төөгү болгаш дыл факультедин дооскан. Ону дооскан дораан "Тываның аныяктары" солунга ажылдаан. Эртем-билиин бедидип алыры-биле комсомолдуң Москвада дээди школазынга өөренгеш, ону чедишкинниг дооскаш келген. Кызыл хоорайның комсомол комитединиң бирги секретары болуп ажылдаан.

Өг-бүлезиниң аайы-биле Эрзин кожуунче башкылап турган, директорлап-даа чораан. Ол кожуунга культура килдизиниң эргелекчизи болуп тургаш, оон пенсиялап үнген.

Өг-бүлезиниң херээжен ээзи Вера Төмүровнаны хөлчок хүндүлээр болгаш мактаар башкы чораан. Херээжен кижилерде база бир бүдүштүг, өг-бүлезиниң болгаш ажы-төлүнүң кижизидилгези, өөредилгези дээш сагыш човангыр не дээрзин ол мактап чугаалап орар чүве. Данзын-оол Ховалыговичиниң өг-бүлези 4 уруглуг. Эң улуг кызы Нелля Ондар башкы институдун, медучилищени дооскан, ийиги оглу Баазан Станислав музыка училищезин, башкы институдун дооскан, ооң өг-бүлези Аниса Баазан ТР-ниң Аптека эргелелиниң начальниги албан-дужаалдыг, үшкү кызы Айлан медучилище дооскан болгаш олар шупту Кызылда өг-бүлелиг эки чурттап чоруур, а хеймер оглу Баазан Азият юрист—Харьковтуң юридиктиг академиязын дооскаш, Өвүрде прокурорлап ажылдап чоруур. Баазаннарның ажы-төлдери эки, албан-дужаалдыг чурттап чоруур эвес, а оларның холунга күдээлер, келиннер болуп келгеннер база-ла бедик албан-дужаалдарда ажылдап чоруур. Чижээ: Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы юридиктиг эртемнерниң кандидады, Тыва Республиканың алдарлыг юризи Николай Алдын-оолович Ондар оларның эң улуг күдээзи, ооң ындыг улуг дужаалдыг, алдар-аттыг, эртем-билиглиг ажылдап чоруурунга, Баазаннарның бичии-даа бол үлүг-хуузу бар болбайн аан.

Өг-бүлениң аас-кежии дээрге, аас-дыл чок, амыр-тайбың, аарыг-аржык чок, алган эштиг, ажы-төлдүг, ажыл-агыйлыг, оран-савалыг, машина-хөлгелиг, мал-маганныг, аразында эптиг-найыралдыг чоруурунда болгай. Ындыгларга Данзын-оол Ховалыговичиниң арттырып каан салгалдары төлептиг боор дээрзин үстүнде бижидим.

Чамдык улус авазы, ачазы, угбазы, дуңмазы, эш-өөрү, ашаа, кадайы дириг чорда, ижин-кара чокка эдержип, чарын эъдин чартыктажып чип чорааш, кажан кайы-бир чоок кижизи мөчүп каарга, ооң дугайында сөс-даа, сактыышкын-даа чок олчаан уттуптар, чеэнге безин барбас болгай бис.

Мен Данзын-оол Ховалыговичини сеткилим ханызындан хүндүлеп чордум. Бистиң аравыста чок-даа бол, бар кылдыр бодап, күдүк базып мөгейип чоруур мен..

Моңгуш МАДОН.

Спорт

АНАЙ-ХААКТАР ЧАСТЫП ТУРДА...

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Спорттуң кышкы хевирлериниң талазы-биле ажылдап кылдынган план долузу-биле күүсеттинген. Күрспорткомитет ТР-ниң хаак федерациязы-биле (даргазы Ч. А. Удумбара), мячилиг хоккей федерациязы (С. С. Монгуш) катчып алгаш, ук федерацияларның кубоктары дээш, ТР-ниң бирги чери, хоочуннар болгаш аныяктар ортузунга ТР-ниң бирги чери дээш мөөрейлерни организастаан. Ооң-биле кады ТР-ниң ИХЯ-ның Өртке удур албан эргелелиниң ажык бирги чери дээш Баян-Кол суму чагыргазының шаңналы дээш “Баян-Кол хаак оруу – 2000” хаак маргылдаазын эрттиргилээни солун болган. Тываның шыырак хаакчылары Швытковтуң адынга тураскааткан Таштып хоорайга эрткен Бүгү-россия маргылдаазынга киришкеш, 8 хаакчы шаңналдыг черлерни ээлээн.

Сеткил өөртүр чедиишкиннер турзажок, спорттуң кышкы хевирлери, ылаңгыя мячилиг хоккей, бо сөөлгү чылдарда биеэги туружун божаңнадып, массалыг болур чоруун чидирип бар чыдар. Хаакчыларның спортчу салым-чолу база хоккейжилерден өөнделевес, келир үези дүвүрээзин коңгазын амдыгааштан хап, экижиишкинче угланган чаа эдилгелерни чорударын негеп келген.

— ТР-ниң Президент Кубогу волейболга чаа “тынышты” ажыдып, хол бөмбүкчүлериниң хей-аъдын көдүрген болгай. Тыва волейболга өжүп бар чыткан хөмүрнү арай деп чүшкүргеш, чыжырадыр көзепкени-биле дөмей болган ышкаш чүве ийин. Олар шын угланыышкынын тыва берген хевээр-ле ыйнаан?

— Волейбол чүгле найысылал Кызылда эвес, а кожуун, суму төптеринде сайзыралды ап, чаа үе-чадаже шилчээни-ле шын. Күрспорткомитеттиң шугуму-биле Олимпийжи курлавырлар училищезинде (ОКУ-да) тренер-башкыларны белеткеп турар, аныяк салгал-биле ажылды холга ап, доктаамал сагыш салып турар.

Бо чылдың баштайгы айларында эр болгаш херээжен улустуң хоочуннар ортузунга ТР-ниң бирги чери дээш, аныяк оолдар болгаш уруглар аразынга ОКУ-нуң ажык бирги чери дээш маргылдаалар болгулаан. Бүдүн кварталдың дургузунда школаларга өөредилге кичээлдери бо өөредилге чылында бадылаттынган план езугаар эртип турар. Шыырак спортчулар улуг спортче изээшкинни ыяап-ла школадан чаш, чалыы чылдарында эгелээр болгай. Келир өйже өттүр чайнаан идегелдиң отчугажы бүзүрелди биске берип турар.

— Тывага бир дугаар ажыттынган турисчи делгелгеге хамаарыштыр бодалыңар ажыдып көрүңерем, Сергей Ынаажыкович.

— “ТР-ниң Күрспорткомитетке делегей чергелиг турисчи ажыл-чорудулгазынга лицензия (чөпшээрел) бээриниң талазы-биле бүрүн эргелиг болуруның дугайында” доктаалды ТР-ниң Чазак хуралынга хүлээп алган. “Тыва – Туризм – 2000” республика делгелгезин организастап эрттирген. Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Эрзин, Тес-Хем кожууннардан, Кызыл хоорайдан 19 организациялар ооң ажылынга киришкен. Сүт-Хөл кожууннуң Бора-Тайганың төлээлери (удуртукчузу А. А. Ховалыг) элээн онзагай чүүлдерни көргүскенин комиссия демдеглээн. Чөөн-Хемчик кожуундан “Ирбис” турисчи фирма база шаңнал-макталга четкен.

Тываның күрүне университединиң (ТКУ-нуң) элээди аныяктарның туризм төвүнден, “Демир-Сал” турисчи клубтан 15 кижи “Турсиб-2000” делгелгеге киржип, Новосибирск хоорайга четкеш келген. Олар аңаа баргаш, Тываның девискээринде чыдып турар турисчи маршруттарны чыылганнарга рекламалап таныштырган. Ооң түңнелинде Россияның турисчи фирмалары-биле 27 дугуржулгалар чедип алдынган. Кыштың сөөлгү айы февральда Ергаки сынынче 8 кижи хаак кеткеш походтаан. Кызыл хоорайга экскурсоводтарның семинарын организастап, найысылалга экскурсия чорудар 6 кижиге шынзылгаларны тыскан. “Демир-Сал” төп турисчи клуб ажылын катап эгелээн, аян-чорук кылырынга хандыкшылдыгларның баштайгы семинарлары март айда болган.

— Часкы бойдустуң оттуп дирилгени ышкаш, Тывага туризм ажылы сайзыралды ап, саарлыкчы, сайгарлыкчы орукче кирип, эге базымнарны изеп орары илдең-дир. Ынчаарга спортчу федерацияларның талазындан силерниң чорудуп турар хемчеглериңерге салдары кандыгыл, бот-идепкейи көстүп турар бе?

— Бирги кварталдың түңнели-биле ТР-ниң хаак, мячилиг хоккей, национал тыва хүреш, хостуг хүреш, бокс федерациялары үре-түңнелдиг ажылдаанын демдеглээри артык эвес. Тес-Хем, Бии-Хем, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Кызыл кожуун чагыргалары, ИХЯ-ның Өртке удур албаның күрэргелели, “Динамо” күш-культура-спорт нийтилели Күрспорткомитет-биле демнежип тургаш, республика маргылдааларын эрттирери чаңчылчып бар чыдар.

Башкыларның тренерлер составы өөредилге кичээлдериниден аңгыда, республика маргылдааларын организастаарынга белеткелдерни чорудуп, спорттуң кол хевирлериниң талазы-биле Россияның зона маргылдааларынче чыынды командаларны четчелеп, Саян артынче аъткарып турар.

— Зонага, республикага болгаш өске-даа маргылдааларга спортчу чедиишкиннер кандыг болганыл?

— Боксерлар республика иштинге 8 мөөрейлерге киришкен. Аныяктар ортузунга назы-хар аайы-биле ийи маргылдааны эрттирген. Хостуг хүрешке 3 улуг маргылдаа (2-зи аныяктар, бирээзи улуг улус аразынга) болган. Орта 550 мөге хүрешкен.

Спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге 176 школачы оолдар, кыстар Россияның зона маргылдааларынга 20 удаа кириштилер. Эрткен чылдарда ышкаш, тыва спорт (кик-боксингиге) эрте чазын-на диңмирей бербезе-даа, спортчу час бо чылдың агаар-бойдузу дег, арай орай дүжүп орза-даа, үстүнде адааным адаан-мөөрейлерге Россияның 12 чемпионнары, мөңгүн медальдың 10, хүлер медальдың 10 эдилекчилери илереттинген. 47 кижи Россияның түңнел оюннарынга адааннажып мөөрейлешкен. Ол дээрге бүгү киржикчилерниң нийти санының 37,5 хуузу-дур. Ооң-биле чергелештир оолдар, уруглар командалары Саяногорск хоорайга мини-баскетбол ойнааш, оолдар ийиги, уруглар үшкү черни ээлээн. Хакас Республиканың Таштыпка хаак мөөрейинге чемпионнар болбушаан, шаңналдыг черлерни алгылаан.

Россияның спорт мастери нормативти 2 кижи күүсеткен. Чурттуң Азия дип кезээнге бирги черни алган хостуг хүреш мөгези Артыш Тамбулак биле студентилер ортузунга бокс талазы-биле Россия чемпионадынга бирги черже үнген Шолбан Сундуй олар-дыр.

— Час долу эргезинче кирип, анай-хаактар частып, чечектелип турда, чылдың бирги кварталын багай эвес түңнелдерлиг дооскаңыңарны тодаргай сан-чуруглар бадыткап турары черле өөрүнчүг-дүр, Сергей Ынаажыкович. Ам бир дүвүренчиг айтырыым - Олимпийжи бедиктерже база харап, көрүп, кайгааралды чорудуп-ла тур боор силер аа?

— Акшаландырыышкынның нарын байдалда турарындан рынокка кызагдаткан чамдык айтырыгларны шиитпирлээринге ТР-ниң Чазаа шыдавыже дузалажып турар. Балдыр кошкакта холду сунгаш, диленмес арга база чок апаар-дыр. Тыва Чазакка ОКУ-га өөредилгеге ажыглаар бажың бээринге дузалажырын, ОКУ-нуң сургуулдарын аъш-чем аймаа-биле хандырар талазы-биле дилег-бижикти киирген бис. 2000-2004 чылдарда Олимпий циклинче дээди класстың бедик мергежилдиг спортчуларын белеткээр планны тургузуп кылган. Ол сорулгага дүүштүр тренерлер ажылдап турар.

Чурттуң Олимпийжи шилиндек командазынга кандидаттар Елена Достай, Саян Санчат, Чечен-оол Монгушка саң-хөө деткиишкинни көргүзер дугайында ТР-ниң Чазаа 1999 чылдың ноябрь 9-та № 1010 доктаалды хүлээп алган. Албан езузунуң харысалгалыг маргылдааларынга болгаш оларның белеткелинге бирги кварталда 211 муң рубльди тускайлаары көрдүнген. ТР-ниң Саң-хөө яамызынче ол түңнүң 7,5 хуузу азы 28 муң рубль кирген.

Олимпийжи белеткелдиң бирги чадазын Чечен-оол Монгуш (хостуг хүреш) кончуг эки эрткен. Украинага болган делегей маргылдаазынга Россияның шилиндек командазының составынга бирги, Болгария четкеш, ийиги черни ээлээн. Аныяк ава болурунга белеткени берген Е. Достайның орнун Михаил Оюн төлээлеп турар. Ол спортчу зал иштинге эрткен Россия чемпионадынга сес дугаар болган. Ам Россияның Кубогу дээш, ооң соонда Турцияга Гранприже Олимпий оюннарынга кирер ийи хостуг черни хунаажып, ол ийи путевканың кайы-бирээзин холга алыр дээш демиселди уламчылаар.

Спорттуң бүгү хевирлеринге кол түңнел оюннарның кажан, каяа болуп эртерин болгаш Сидней хоорайже (Австралия) Олимпий оюннарынче путевка кымга баарын шиитпирлээр Олимпийжи белеткел төвүнүң (ОБТ) ийиги кварталда планын тургускан.

— Чылыг үе келгени-биле чиирбейлер көвүдезин, тыва спортка чаа аттар улам немешсин-не! Интервью бергениңер дээш четтирдим, Сергей Ынаажыкович.

— Силерге база четтирдим. “Шынның” номчукчуларынга Олимпийжи 2000 чылда омакшылды, амыдыралдың кадык-шыырак овур-хевирин, сеткил-сагыштың сергээн, аас-кежиин күзедим.

Айтырыгларны журналист Даңзы САЛЧАК салган.

“Өг-бүле хүнү”

ШАҢНАЛДА—МУРНАКЧЫЛАР

Эрткен дыштаныр хүннерде Тываның күрүне филармониязынга “Өг-бүле хүнү” болуп эрткен.

Делегейниң Өг-бүле хүнүнге тураскааткан байырлалга ТР-ниң Социал хөгжүлде департаментизиниң өг-бүле, херээженнер айтырыгларының талазы-биле килдис эргелекчизи Л.Д.Тажима, Тываның Херээженнер эвилелиниң даргазы И.Ш.Очур, Тываның Көдээ ажыл-агый яамызының сайдының оралакчызы А.О.Кенден болгаш кожууннардан төлээлер киришкен.

Чыл санында Бүгү-делегейниң өг-бүле хүнүн республикага демдеглеп эрттирип, үлегерлиг өг-бүлелерни алдаржыдып, оларның байлак дуржулгазын нептередири бисте чаңчылчаан болгай. Тыва Республиканың Чазаа ол талазы-биле тускай доктаалды хүлээп ап, акша-төгерикти-даа үндүрүп берип турар.

Бо хүн эртип турар байырлалдың бир онзагай талазы – Тываның экономиказының үндезини болур көдээ ажыл-агый-биле холбаалыг өг-бүлелерни, эрес-кежээ, бергелерге торулбас, угаангыр, сагынгыр кижилерни алдаржыдып, оларга бо байырлалды тураскааткаңы болур. Ол дээрге ажылдапла шыдаар болзуңза, амыдырал эки болур деп билиишкинни көдээ ажыл-агыйның ишчилериниң бадыткап шыдааның бир херечизи-дир.

Ук байырлалга Көдээ ажыл-агый яамызының сайдының оралакчызы Алдын-оол Кенден сөс алгаш, Тывада бар бода малдың 85 хуузу, шээр малдың 70,5 хуузу, чылгы малдың 78 хуузу чоннуң хууда малы болуп турарын айыткан. Тывавыска мал бажын көвүдедир талазы-биле Президент, Чазак деткимчени көргүзүп турар дээрзин демдеглээш, чижектерни киирген. 1999 чылдан эгелеп төрүүр хой, өшкүге күрүне дотациязын (эгилде чок деткимче акшазын), а 2000 чылдан эгелеп малга, ивиге, тевеге берип эгелээн. 1999 чылда төрүүр шээр мал дээш 2 млн. 700 муң рубльди кожууннарже чоруткан. 2000 чылда 17 млн. 680 муң рубльди төрүүр шээр мал өстүрер дээш, төрүүр чылгыны, ивини, тевени өстүрүп көвүдедири дээш республика бюджединден 2 млн. рубльди тускайлап төлээрин көрдүнгенин Алдын-оол Ондарович демдеглээн.

Ам-на байырлалдың эңне солун, дүвүренчиг болуушкуну 1999 чылдың тиилекчилерин адап эгелээни болур. Байырлалдың башкарыкчылары бирле дугаарында чылгы мал өстүрүкчүлерин сценаже чалаан. Чеди-Хөл кожуундан 130 чылгыны өстүрген У.К.Ондар, Таңдыдан С.К.Ооржак—159, Тес-Хемден О.К.Билчир—67, Эрзинден К.С.Кулдун—32, Барыын-Хемчиктен А.К.-Куулар—83, Чадаанадан В.К.Ондар – 78, Сүт-Хөлден Э.С.Ондар—95 чылгыны өстүргеннер. Оларның арызындан Таңдыдан Семен Ооржак тиилелгениң кызыл кожаазын алгаш, ковер-биле шаңнаткан. “Хойжулар” деп номинацияга Сүт-Хөлден Э.С.Ондар, Чеди-Хөлден О.М.Монгуш—330, Бай-Тайгадан Б.К.Орта 1450-ни, Барыын-Хемчиктен Д.К.Ооржак, Тес-Хемден Б.М.Сувандии болгаш өскелер-даа төлептиг болганнар. Тиилелгениң кожаазын Эрзинден Сергей Ынаалай 1484 хойну өстүргеш алган. “Мыйыстыг бода мал” деп номинацияга Эрзинден Н.К.Ширме, Тес-Хемден А.А.Бызаакай, Таңдыдан Д.Д.Монгуш болгаш өскелер-даа төлептиг болган. Эң-не кол шаңналды Барыын-Хемчиктен Маадыр Хомушку 239 бода малды өстүргеш алган. Иви малды өстүреринге Тожудан Константин Ак тергиидээн. Хаван өстүреринге Чеди-Хөлден В.Д.Сарыглар, Улуг-Хемден К.Д.Бады шылгарааннар. Эң хөй хаван өстүргени дээш Таңдыдан Павел Деспиев шаңнаткан. Куш өстүреринге Кызыл кожуундан Наталья Полева бедик мергежилин көргүскени ол. Сарлык өстүреринге Мөңгүн-Тайгадан Севил Доржу тергиидээн. Ары чигирин Таңдыдан Гурий Бочкарев 1 тонналы бүдүргеш, чылдың тиилекчизи болган.

Мал-маган өстүрериниден аңгыда, ногаа, катчимис, картофель дүжүдүн хөйнү алганнарны бо байырлалга алгап-мактаан. Тараа өстүрген 7 кижиниң арызындан Сүт-Хөлден Кертик Монгуш 84 тонналы ажаап алгаш, тиилелгениң кызыл кожаазын алган. Ногаа өстүр ажаарынга 9 кижиниң арызындан Таңдының Успенкадан Валентина Янгулова 9,5 тонналы ажаап алгаш, дээрелерниң дээрези болган. Картофель өстүреринге 12 кижиниң арызындан Бай-Тайга кожууннуң төлээзи Сергей Монгуш 72 центнерни ажаап алгаш, тергиидээн. Капуста өстүреринге 4 тиилекчиниң арызындан Улуг-Хемден Борис Бады 30 тонналы ажаап алгаш, тиилээн. Кат-чимис өстүргени дээш Кызыл кожуундан Опал Шулуу 50 кг ранетка, 21 кг яблоко, 18 кг малина, чодураа, инек-карааны өстүргеш, кымга-даа аштырбайн барган.

Өг-бүле хүнүнге киришкен, төлептиг болганнарны өртектиг белектер-биле шаңнаан, а тиилекчилерге коверларны тыскан.

Шаңнатканнарга болгаш чыылганнарга школа-интернаттың уруглары солун концертти бараалгатканнар. Байырлалды Өг-бүле болгаш не-чаш фондузунуң даргазы Алдын-кыс Комбу организастап эрттирген.

Урана БАЗЫР-ООЛ.

КИЖИЗИДИКЧИ САЛДАРЛЫГ

Амгы үениң аныяктарының хөй кезии ажыл чок, чүнү кылырын, кайнаар баарын билбестер. Амгы үеде өөреникчилерниң школадан өске баар чери барык чок. Кичээлдер соонда кылыр чүве чогундан чер кезип, корум-чуруу үрээшкининге, кем-херек үүлгедиинге бо-ла кирип берген боор.

1970-80 чылдарда бистиң республикавыска суур бүрүзүнге спортчу оюннар сайзыраан турган. Кудумчу бүрүзүнге өөреникчилерниң база аныяктарның кежээ дүжерге-ле, хол бөмбүү, баскетбол, лапту ойнап турарын кижи бо-ла көөр. Волейбол шөлү чок-даа болза, төгериктей туруп алган-даа ойнап турарлар. Ол үелерде аныяктар арызынга арагалаашкын, наркомания, корум-чурум үрээшкини болгаш кем-херек үүлгедиглери эвээш турган.

Культура-массалыг болгаш спортчу хемчеглерже чонну, эң ылаңгыя аныяк-өскенни хөйү-биле хаара тудар болзувусса-ла, кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселге улуг дузаны көргүзүп турарывыс ол болур. Ынчангаш бистиң республикавыстың ИХЯ-зы спортту сайзырадырынче улуг кичээнгейни салып турар.

Шагдаа ажылдакчызы кижи бүгү-ле тала-биле белеткелдиг кашпагай, мөге, мага-боду сайзыраан болур ужурлуг. Ынчангаш бо талазы-биле иштики херектер килдистериниң арызынга үргүлчү-ле спортчу маргылдааларны эрттирип турар бис.

ИХЯ чүгле бодунуң килдистериниң арызынга эвес, а харын-даа республика масштабтыг эр, херээжен улус арызынга, хоочуннар болгаш аныяктар арызынга янзы-бүрү спортчу оюннарны организастап, деткикчи болуп эрттирип турар. Чижээ, бо май байырлалдарынга таварыштыр организастап эрттиргени хоочуннар арызынга Тываның “Хол бөмбүү федерациязының кубогу” дээш болган маргылдаа. Аңаа республиканың бүгү кожууннарындан 12 команда киришкен. Маргылдаа ийи хүн үргүлчүлээн. Ооң түңнелинде бирги черни Юстиция яамызының командазы чаалап алган. Ийиги черни Улуг-Хем кожууннуң чыынды командазы, үшкү черни ИХЯ-ның командазы тус-тус үлешкен.

Тывада спортчу организациялар, нийтилелдер арызындан “Динамо” күш-культура-спортчу нийтилелдиң дугайында биживейн баар аргам чок. Тыва Республикага “Динамо” нийтилели спортчу коллектив кылдыр 1934 чылда сайзырап эгелээн. Ынчан ооң даргазынга ТАР-ның ИХЯ-зының сайыды Артас Баян-оолович Монгуш томуйлаттырган турган. Оон эгелээш-ле бо хүнге чедир “Динамонуң” удуртукчу даргазынга ИХЯ-ның сайыттары ажылдап келгеннер. Амгы үеде сайыт Сергей Монгуш бодунуң оралакчызы Кара-оол Саая-биле ук нийтилелдиң ажылын сайзырадып турарлар. Олар чүгле республика иштинде эвес, а кожа регионнар-биле быжыг спортчу харылзааны тудуп, арга-дуржулга солчур ажылды чорудуп турарлар. Чижээ, чоокта чаа Красноярскиниң болгаш бистиң “Динамо” нийтилелиниң командаларының арызынга спортчу ужуражылга эрткен. Аңаа 3 команда киришкен: бистиң “Динамо”, Красноярскиниң иштики херектер эргелелдериниң чыынды, РФ-тиң ИХЯ шугумунуң Сибирьниң юридиктиг институдунуң командалары. Маңаа бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс тиилекчилер кылдыр үнгеннер.

Красноярск, Тыва, Хакасия болгаш оон-даа өске кожаларывыстың ИХЯ-лары биле чүгле хол бөмбүүнге эвес, а спорттуң өске-даа хевирлеринге маргылдааларны организастап эрттирерин дугурушкан.

ТР-ниң ИХЯ-ның информация бөлүү.

“Арзылаң дег күштүг мөгем...”

ХҮРЕШ – тыва чоннуң эң ынак спортчу оюну. Каяа-даа хүреш болу бээрге, улуг, бичии эр, херээжен чон ону улуг сонуургал-биле көөр, кижи бүрүзү бодунуң мөгези дээш “аарыыр”, чанында кожалары-биле сүмележир-даа, маргыжып, алгырып, дүвүреп пат-ла орарлар. Мөгези онаан октап алган болза, тура халып, хол көдүрүп амыраанын илередир. “Аарыкчылар” чүгле хүрештиң түңнелин көргеш, ам кээп тарап чанар.

Үе-дүптен бээр тывалар хүрежип чораан, хүрешке сонуургалдыг дээрзин улустуң аас чогаалының янзы-бүрү хевирлерин бадыткап турар. Мөге салыкчылары мөгезиниң бар шынарларын адап, алдарадын санап, мактап-йөрээп салыр турган, хүрежип турар үеде ону деткип, хей-аът киирип турар. Чижээлээрге:

Арзылаң дег күштүг мөгем,
Калбак дашка тайбас мөгем.
Кадыр черге ушпас мөгем,
Туткан холу какпа дег,
Турган буду өрген дег
Дегээлээрге тендиш дивес
Тергиин мөге үнүп келди,
Шылай бер-дии,
Онаан дүрген үндүрүңер! — деп кыйгырыптар.

Мөге аяннарыг, чараш девип келгеш, онаан манап, салыкчының эктинде холдарын салып алган турар дээр дугайында хоочуннар сактып, ном-дептерде бижип турар болгай.

Ачыр-дачыр сегиржип алды,
Аай-дедир силгижип,
Аргаларын ажыглап турлар.
Көк дээрни хөлбеш кылдыр,
Көктүг черни сирт кылдыр, че-ве! — дижип хөөктүрүп деткиир, хөглүг-омак чаңнап, бүгү сагыш-сеткили салып турар мөгезинде болур.

А тоолдарда мынчаар хөөредип мактап турар ышкажыгай:

> **“...Ийи мөге хартыганың кашпагайы, эзир куштуң шүүргедии-биле, кап-шак сегиржип-ле ап-тырлар эвеспе. Та чежеге, та кажанга тутчуп келген чүве, черниң довураан дээрге тырылдыр, дээрниң булудун черинге дүжүр, кургаг черни суглуг кылдыр, суглуг черни кургадыр, даглыг черни элезин-кум кылдыр, ыяштыг черни ос-чээрген кылдыр, тозан хонук доктаал чокка, алдан хонук амыр чокка, чайның шалыңын шылырадыр, кыштың хыраазын хылырадыр хүрежип туруп турлар эвеспе...”**

Тыва хүреш тываларның ук-төөгүзү-биле тудуш, кандыг-даа оюн-тоглаа, байырлал, адаан-мөөрей хүреш чокка эртпес, салгалдан салгал дамчып артып, ам бо хүннерде бедик сайзыралды алган кайгамчык сонуурганчыг, кижизидикчи утка-шынарлыг оюн-дур. Тыва хүрешти улам ыңай сайзырадып, ооң аныяк-өскенге, келир салгалга кижизидикчи дээштиин улам ханыладыр дизе, ооң тывылган төөгүзүн, тыва чоннуң укызыгуурунда кандыг мөгелер чорааныл, мөге кижи деп кандыг кижини ынча дээрил, хөй сактыышкыннар, тоолчургу чугаалардан парлап, аныяк мөгелер, чон арызынга тайылбыр ажылын чорудары күзенчиг. Алыксак-чиксек, бардам-содаачы, арагачы, кижилер ыялаар, күжүн көөргедир, мөге кижи кандыг болурун чедир угаап билбес мөгелер бары хомуданчыг. Ооң болу бээриниң кол чылдагааны —мөгелер арызында кижизидилге ажылының четпези, оларны алдар-аттыг мөгелерниң үлегер-чижээнге өөретпейн турарында деп бодаар мен. Мөгелер, аныяк оолдар ортузунга чүге өөредиглиг семинар, чыыштарны кылып, тускай белеткелдерни чорудуп болбас деп, ол-бо кем-херек үүлгедии, оор-сук кежээлеп турар үеде чонбиле ажылдың бир хевири болгу дег.

Тыва хүрештиң аттыг-алдарлыг мөгелерни арывыста ам-даа бар-ла болгай. Чижээлээрге, тыва хүрешке 16 (он алды) дакпыр чемпион Сүүр-оол Хүргүлекович Ондар. Бо дээрге хүлер тураскаалды шуткуп каар мөге-дир. Ол дээрге чүгле хөй шүүлгеи мөге дээш алдарлыг эвес, үлегерлиг ада, өг-бүлениң быжыг чөлеңгиижи, биче сеткилдиг, дузааргак, ажыл-ишчи кижи. Ооң-биле чергелештир Тывага чүгле хүрештиң сайзыралы, ооң келир үези дээш ажылдап чоруур эвес, спорттуң бүгү хевирлерин хөгжүдеринге киржип, школага аныяктарның спортка ынакшылын, хандыкшылын чедип ап чораан башкы-ла болгай.

Сөөлгү чылдарда пенсияже үнзе-даа, кожууннуң спорткомитединге ажылдап, Улуг-Хем кожууннуң спортчу хөгжүлдезинге улуг үлүг-хуузун киирип, республиканың-даа спортчу ажыл-херээнге киржип чор ышкажыл.

Ынчангаш мээң саналым мындыг: Ондар Сүүр-оол Хүргүлековичиниң адын мөңгежидип, Кызылдың бир стадионун, шөлүн ооң ады-биле адап, аңаа ооң тураскаалын кылыр. Кандыг хевирлиг кылырын баштыг кижилер бодаптар-ла ыйнаан. Мөгелерге тураскаадып, аныяк мөгелерниң школазын, клувун-даа ажыдып болгай-ла. Чижээлээрге, мөге Сүүр-оолдуң школазы, мөге Дапылдың школазы дээн хевирлиг. Район бүрүзүнде мөгелер бар болгай. Район төптеринге мындыг хевирлиг школаларны ажыдып болгай.

Алдан-Маадыр аттыг музейге хүреш дугайында салбырдан ажыткаш, тыва хүрештиң төөгүзүнүң дугайында материалдар, экспонаттардан чыып, тус-тус мөгелерге тураскааткан стендилерден чүге кылып болбазыл?

Тыва хүреш – бистиң культуравыс, төөгүвүстүң чарылбас кезээ, кашпагай, мөге-шыырак аныяктарның келир үези, чоннуң чоргааралы, күзенчиг оюну. Хүреш федерациязы бижикчилерниң саналоналынче кичээнгейни салып, кандыг-бир түңнелди кылыр боор деп улуг идегел-биле бижидим.

Дудак ООРЖАК,
хоочун башкы, улус өөредилгезиниң тергиини.

2000 чылдың февраль 11-де ТР-ниң Арбитраж судунуң № А-69-173/97—1 көргени херек езугаар “Кызылдың дааранылга фабриказы” КХӘ-де конкурстуг бүдүрүлге ажыттынган.

Кредиторларның негелдезин чарлал парлаттынган хүнден соңгаар ийи ай хуусаада дараазында адреске хүлээп алыр: 667009, Тыва Республика, Кызыл хоорай, **Горная кудумчузу, 104, тел. 3-56-73.**

АЧЫ-БУЯН МАРАФОНУ

Бай-Тайга кожууннуң төп эмнелгезиниң 60 чыл оюнга тураскааткан ачы-дуза марафону

2000 ЧЫЛДЫҢ МАЙ 19-ТА

дүштекиниң 12 шакта

Тээли суурнуң төп эмнелгезинге болуп эртер.

Эмнелгеге ажылдап чораан эмчилерни, ырак-узак черлерде ажылдап, чурттап чоруур чаңгыс чер-чурттугларывысты болгаш күзелдиг бүгү-ле чонувусту марафонга идепкейлиг киржиринче чаладывыс.

Оргкомитет.

ШЫН
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш “Шын” солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Алдын-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Чимисмаа Монгуш, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек, Каң-оол Сат.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91;
секретариат—3-36-82.

Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94

КИЛДИСТЕР:
Нийтилел-политиктиг килдис — 3-39-15
Медээлер албаны—3-34-98;
Бухгалтерия—3-41-16;

Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 2 парламал ама.
Тиражы 4649.
Чагыг 51.

АГАР. САНЫВЫС: № 40703810400000010000 КБ “Тувакредит”, ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары—Т 00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.